

प्रकरण तिसरे

श्री गणपती पंचायतन संस्थान मंदिर

निर्मिती आणि विकास

प्रकरण तिसरे

श्री गणपती पंचायतन मंदिर : निर्मिती आणि विकास

प्रस्तावना :

प्राचीन काळात मंदिरे विश्वाची प्रतिकृती आहे ही भावना मंदिराच्या निर्मितीस कारणीभूत ठरली. पुढे विश्वाविषयीच्या कल्पना मंदिराच्या वास्तूत आणि मूर्तीकामात दिसून लागल्यावर ही मंदिरे तत्वचिंतनाची, उपासनेची व अध्ययनाची केंद्रे बनली. कालांतराने मंदिरे केवळ धार्मिक वास्तूच न राहता ती त्या, त्या ठिकाणच्या सामाजिक व सांस्कृतिक जीवनाची प्रमुख ठिकाणे झाली. पुढील काळात नृत्य, गायन, वादन, शिल्पकला, चित्रकला व धातूकाम इत्यादी कलांना मंदिरांमुळेच उत्तेजन प्राप्त झाले. त्यामुळे विविध जाती-धर्माची व पंथाची उपासना केंद्रे म्हणून अनेक देवदेवतांच्या मंदिरांची निर्मिती झाली. महाराष्ट्रामध्ये पेशवे काळात गणपती पूजनाला महत्त्व प्राप्त झाल्याने त्या काळात अनेक ठिकाणी गणपती मंदिरांची बांधकामे झालेली दिसतात. पेशव्यांचे सरदार पटवर्धन यांचे आराध्य दैवत गणपतीच असल्यामुळे काही पटवर्धन सरदारांनी त्यांच्या जहागिरीच्या ठिकाणी गणपती मंदिरांची स्थापना केली होती. प्रस्तुत प्रकरणामध्ये दक्षिण महाराष्ट्रातील सांगली शहरामध्ये श्रीमंत चिंतामणराव आप्पासाहेब पटवर्धन (पहिले) (१७८३-१८५१) यांनी स्थापन केलेल्या श्री गणपती पंचायतन संस्थान मंदिराच्या निर्मितीची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी, संस्थान काळातील (१८०७-१९४८) मंदिराचा विकास व संस्थानाच्या विलिनीकरणानंतरचा (८ मार्च १९४८) मंदिर विकास आणि विस्तार, मंदिरातील नित्य धार्मिक विधी व मंदिरात अंगिकारलेल्या विविध उपक्रमांचा तौलनिक आढावा घेतला आहे.

श्री गणपती पंचायतन मंदिराची निर्मिती आणि विकास : श्रीमंत चिंतामणराव आप्पासाहेब पटवर्धन (पहिले) (१७८३-१८५१) यांनी गणेशभक्तीच्या पूर्वपरंपरेचे जतन करीत आराध्य दैवत गणपतीचे मंदिर सांगली संस्थानात बांधण्याचा निश्चय केला होता.

मंदिर बांधण्याचा त्याचा हेतू त्यांनी मिरज संस्थानाचे अधिपती तात्यासाहेब मिरजकरांना^१ कळवून मिरजेच्या माधवजीच्या देवालयाचा नकाशा काढण्यासाठी एक गवंडी मिरजेस पाठवून दिला होता. या गवंड्यास नकाशा तयार करण्याची परवानगी घावी अशा आशयाचे एक पत्र त्यांनी तात्यासाहेब मिरजकरांना पाठविले होते.^२

प्रत्यक्ष मंदिराच्या बांधकामास सुरुवात करण्यापूर्वी मिरजेच्या माधवजीच्या देवालयाच्या नकाशाचा अभ्यास करून श्री गणपती पंचायतन मंदिर बांधकामाचा आराखडा तयार केला असावा. कारण मंदिर बांधकामाच्या सन १८१४-१५ सालाच्या खर्चाच्या कागदपत्रांमध्ये गणपती पंचायतन मंदिराचा नकाशा तयार करण्यासाठी एक गवंडी व त्याच्या हाताखाली काम करणाऱ्या मजुरांचा मजुरी खर्च १५ रु. ८ आणे पहावयास मिळतो तर नकाशा तयार करण्यासाठी लागणाऱ्या वस्तूंचा खर्च १४ आणे सूतळी, १ आणा काव व ६ रु. १२ आणे खादीचे कापड असा दिला आहे.^३ यावरून असे दिसते की, या वस्तूंचा वापर करून कपड्यावर तसेच प्रत्यक्ष जाग्यावर आखणी करून बांधकामास प्रारंभ केला असावा.^४ बांधकामासाठी आप्पासाहेबांनी सर्व ठिकाणच्या जागेची पाहणी करून शेवटी स्वानंद भवनच्या माळावरील^५ विस्तृत जागा निश्चित करून बांधकामाची सुरुवात करण्यात आली. परंतु अल्प बांधकामानंतर पाण्याची कमतरता जाणवू लागल्याने त्या ठिकाणी मंदिराची वास्तू पूर्ण होऊ शकली नाही. या वास्तूचे अर्धवट अवशेष आजही त्या परिसरात पहावयास मिळतात.^६

स्वानंद भवनच्या माळावरील मंदिराचे बांधकाम अर्धवट राहिल्याने चिंतामणराव आप्पासाहेबांनी कृष्णा नदीकाठच्या रम्य परिसराची निवड बांधकामासाठी केली.^७ प्रत्यक्ष बांधकामास प्रारंभ केल्यावर आप्पासाहेबांनी या परिसरात बांधकामासाठी निरनिराळे विभाग सुरु केले. या विभागात लागणारे बांधकाम साहित्य व मजुरांचा खर्च याचा सविस्तर तपशील श्री गणपती पंचायतनच्या कागदपत्रांमध्ये पुढीलप्रमाणे पहावयास मिळतो. या संपूर्ण मंदिराच्या बांधकामाची विभागणी चार टप्प्यांमध्ये केली आहे.

मंदिर बांधकामाचा पहिला टप्पा (१८११-४४)

१) चुन्याच्या घाणीत चुना तयार करावयास : श्रीमंत चिंतामणराव आप्पासाहेब पटवर्धन (पहिले) यांनी मंदिर बांधकामासाठी कृष्णा नदीकाठचा परिसर निवडला होता. परंतु तेथील जमिनीचा भाग वीस ते तीस फूट खोलगट होता. तसेच या संपूर्ण भागात गाळ पसरला होता. त्यामुळे हा भाग भर टाकून उंच करण्यासाठी वाळू व चुन्याचा वापर केला होता.^८ या पाठीमागे चिंतामणराव आप्पासाहेबांचा हेतू असा दिसून येतो की, भविष्यात कधीही कृष्णा नदीला पूर आल्यास पूराचे पाणी मंदिराच्या आवारापर्यंत येऊ नये याची प्रचिती सन २००४-०५ साली कृष्णा नदीला जो महापूर आला त्यावेळेस आली. या दोन वर्षांत कृष्णा नदीच्या पाण्याची पातळी ५२ फूटापर्यंत होती. या महापूराने अर्धी सांगली पाण्याखाली गेली होती. परंतु गणपती पंचायतन मंदिराच्या आवारात मात्र पूराचे पाणी पोहोचले नव्हते. आज या मंदिराचे हे एक महत्वाचे वैशिष्ट्य मानले जाते व चिंतामणराव पटवर्धनांच्या भविष्यातील दूरदृष्टीचे दर्शन यामध्ये घडून येते.^९ हा चुना घाणीत तयार करण्यासाठी कृष्णा पवार, म्हादू बेकेट्या, अमृता सिंघ व बापू यादव हे चार मजूर कार्यरत होते.^{१०}

२) खाणीतून पाषाण काढणे : पंचायतन मंदिराच्या पायाभरणीसाठी व इतर किरकोळ कामासाठी वापरलेला पाषाण काळ्या खणीतील होता. ही काळी खण मंदिरापासून दोन कि.मी. अंतरावर असून मंदिराच्या पूर्व दिशेस आहे. या खाणीमधून पाषाण काढण्यासाठी संतू पवार, बंडू वाडीकर, विठू कोळी, आप्पा काशिद, सुबाना मोहिता व गणा कदम या मजुरांची नियुक्ती केली होती.^{११}

३) जोतिबाच्या डोंगरातील काळ्या पाषाणाची वाहतूक करण्यासाठी : मंदिराच्या मजबूत बांधकामासाठी चिंतामणराव आप्पासाहेबांना काळ्या कठीण पाषाणाची आवश्यकता भासत होती. त्यामुळे असा पाषाण मिळविण्यासाठी बराच शोध घेण्यात आला. अनेक पाषाणांचे नमुने पाहण्यात आले. सरतेशेवटी जोतिबाच्या डोंगरातील^{१२} काळा कठीण पाषाण

आप्पासाहेबांनी पसंत केला.^{१३} सन १८१४ साली जोतिबाच्या डोंगराचा संपूर्ण परिसर दाट झाडांनी वेढला होता आणि वाहतुकीची साधनेही त्या काळात उपलब्ध नव्हती. त्यामुळे हा पाषाण वडारी गाड्यांमधून सांगलीपर्यंत आणण्यासाठी आप्पाजी व भिकाजी वडर या दोन इसमांची नेमणूक केली होती. त्यासाठी त्यांना १००४ रु. इतकी मजुरी दिल्याचे उल्लेख सन १८१४ सालाच्या पंचायतनच्या खर्चाच्या कागदपत्रांमध्ये पहावयास मिळतात.^{१४}

जोतिबाच्या डोंगरातून आणलेले पाषाण बांधकामाच्या ठिकाणी आणून टाकले होते. या पाषाणाच्या राखणीसाठी जागू माळी चिकोडीकर या इसमाची नेमणूक ३ रु. १३ आणे मजुरीवर करण्यात आली होती.^{१५}

४) पाषाण घडविणे : प्रत्यक्ष बांधकाम करीत असताना त्या पाषाणाची योग्य ती घडाई^{१६} होण्यासाठी सेरयाप्पा, सातुमंगल, जमालभाई, गोविंदा, भीमा काला, मिया, माणिक कवठेकर, लिंगुप्पा व दावलभाई हे नऊ मजूर कार्यरत होते.^{१७} या पाथरवटांनी बांधकामासाठी लागणारा प्रत्येक पाषाण समान उंचीचा व रुंदीचा घडविला होता. या पाथरवटांचा केवढा मोठा वरदहस्त या बांधकामास लाभला होता याची साक्ष हे मंदिर पाहिल्यास नक्कीच पटते.^{१८}

५) पाषाणाची जुडाई : जे पाषाण व्यवस्थित चौकोनी आकाराचे घडविले गेले होते त्या पाषाणांचे थर योग्य रितीने जुळविण्याच्या क्रियेला जुडाई म्हणतात.^{१९} या जुडाईच्या कामासाठी कृष्णाप्पा गवंडी, राजेभाई व फकीर सुई हे मजूर होते तर या सर्व पाषाणांची जुडाई सांगीव पध्दतीने करण्यासाठी खंडकरी या इसमाच्या हाताखाली नेमाणा जैन, मुरारी मान्या, रामाप्पा, आमद वाडीकर, धोंडी यादव, म्हाइ आंबी, नाना हणबर, गणू जाधव, हरि इंगवला, संतू घाटगा, आवजी केदार, रघु माळी, कृष्णा यादव व बिरु धनगर या चौदा मजुरांची नेमणूक केली होती.^{२०}

६) साणपट्टीचे पाषाण करणे : बांधकामासाठी वापरला जाणारा पाषाण घासून मऊ व गुळगुळीत करण्यासाठी कुरुंदाच्या पाषाणाच्या पाणपट्टीचा उपयोग केला गेला होता. या साणपट्ट्या गोविंद बाबाजी सहस्त्रबुध्दे व महादु दानोळीकर यांच्याकडून खरेदी केल्या

होत्या. त्याचा खर्च १३ रु. २ पैसे पहावयास मिळतो.^{२१} असा साणपट्टीचा पाषाण तयार करण्यासाठी बापू जाधव, साऊ कापश्या, येसू गाईकवाड, सुलताना सिधा, सेतू काकडा, लिंबानी कदम, राघू कदम, जोती कलक्या, बाळू मान्या, माणकू सावंत, आपा नलवडा, जयराम, सुनाना मान्या, गोपाला खुई व येसू खोपाला हे पंधरा मजूर कार्यरत असलेले दिसतात.^{२२} या मजुरांनी मंदिराचा प्रत्येक पाषाण आरशासारखा प्रतिबिंब उमटण्याइतका गुळगुळीत व घोटीव बनवला होता. आजमितीला या पाषाणावरील चकाकी पाहिली असता हे मंदिर दीडशे वर्षापूर्वी बांधले गेले असेल या गोष्टीवर विश्वास बसत नाही.^{२३}

७) मंदिराचे पाषाण बसविण्याकरीता शिसे : मंदिर बांधकामात पाषाण व्यवस्थित बसविण्यासाठी शिशाचा वापर केला होता. या शिशाची खरेदी गोविंद बाबाजी सहस्त्रबुध्दे व आपू विभुत्या या दोन व्यक्तींकडून केली होती. त्यासाठी १३ रु. ८ पैसे खर्चाची रक्कम पंचायतनच्या कागदपत्रात दाखविली आहे. हे शिसे बसविण्याकरीता दहा मजुरांची नियुक्ती करण्यात आली होती.^{२४}

८) लोहारकाम करणे : लोहारकाम करण्यासाठी धोंडी धिसाडी, सोना धिसाडी, मल्या भातेकरी, दादू भातेकरी व गोपाळ भातेकरी हे पाच मजूर होते. हे मजूर पाथरवटांच्या टाक्या शेवटून देण्याचे व लोखंडी पट्ट्या दोन दगडांच्यामध्ये बसविण्याचे काम करीत होते.^{२५} या लोखंडी पट्ट्या तयार करण्यासाठी लोखंडाची खरेदी कोमाण्णा अष्टेकर, खादीर मण्यार, लिंगाप्या भालग्या, सातु विभुत्या, शिवलिंगा शहापुरकर या दुकानदारांकडून झाली होती. त्या खरेदी झालेल्या लोखंडाचा दर मणामध्ये केलेला होता. दर मणास १ रु. ५ आणे रक्कम पडत असल्याचे उल्लेख कागदपत्रांमध्ये पहावयास मिळतो. हे सर्व लोखंड सांगलीतील शुक्रवार पेठेतून खरेदी झाल्याचे दिसते. कारण या प्रत्येक व्यक्तीच्या नावापुढे शुक्रवार पेठ, सांगली असा उल्लेख आढळतो.^{२६}

सन १८१६ सालाच्या रोजकिर्दमध्ये लोहारकामासाठी लागणारा कोळसा खरेदी झाल्याच्या नोंदी मिळतात. यामध्ये वाली लोणारी किडबिसरीकर, तुकाराम लोणारी

किडबिसरीकर, बलवंता घेरडा किडबिसरीकर, लक्ष्मण लोणारी किडबिसरीकर, भरी, आनंदा व कुंडलिका किडबिसरीकर यांची नावे दिसून येतात. त्या वर्षीच्या (१८१६) कोळशाचा दर एका खंडीस ११ रु. प्रमाणे असलेला कागदपत्रांवरून दिसून येतो.^{२७}

९) विटा तयार करणे : मंदिराचे दगडी बांधकाम सुरु असताना पहाडासाठी^{२८} विटा व मातीचे काम करावे लागले. तसेच गणपतीच्या अर्चा सोहळ्यासाठी तात्पुरत्या सभा मंडपाची उभारणी विटा व मातीचा वापर करूनच केली होती. या कामासाठी लागणाऱ्या विटा तयार करण्याचे काम सेटी गवंडी, जोती पवार, पिरु बाबर, साऊ कुमडाल्या व तुकाराम या पाच मजुरांकडून करून घेतले होते. विटा तयार करण्याचे काम कृष्णा नदीच्या काठावरच केले जात होते.^{२९}

१०) मातीची वाहतूक करणे : श्री गणपती पंचायतन मंदिराच्या बांधकामासाठी लागणारी पांढरी माती कवलापूरहून^{३०} व शिखर रंगविण्यासाठी लागणारी पिवळी माती मिरजेतून^{३१} आणली गेली होती. ही माती सांगलीत बांधकामाच्या ठिकाणी आणण्यासाठी गाढवांचा वापर केला होता. या गाढवावरून मातीची वाहतूक करण्यासाठी मल्लाप्पा सांगलीकर, भीमाण्णा वडर व सुकरमण्णा वडर या मजुरांची नियुक्ती केली होती. जानेवारी सन १८२१ च्या रोजकिर्दमध्ये या मजुरांचा एकूण भाडेखर्च ३१ रु. ११ आणे दाखविला आहे.^{३२}

११) संगमरवरी पाषाणाचे काम करावयास : श्री पंचायतन देवतांच्या मुर्त्या तयार करण्यासाठी व इतर कामासाठी लागणारा संगमरवरी पाषाण महाबळेश्वर^{३३} टेथून आणले होते. या पाषाणापासून पंचायतन देवतांपैकी सूर्यनारायण देवाचा रथ तयार करण्यासाठी महिपती ओतारी यास ९ रु. १० पैसे मजुरी दिली गेली होती तर त्याच्या हाताखाली काम करणारा जिवाण्णा देशिंगकरास १५ आणे मजुरी दिली होती. तसेच चिंतामणेश्वर देवाचा नंदी संगमरवरी पाषाणात घडविणारा नरसू पाथरवट यास १० रु. २ आणे मजुरी दिल्याचे उल्लेख सन १८१७ सालाच्या कागदपत्रांमध्ये पहावयास मिळतात.^{३४} याशिवाय संगमरवरी

पाषाणापासून पंचायतन गाभाऱ्याच्या जाळ्या तयार करणे, आरशास पारा लावणे व हस्तिदंती वस्तू तयार करण्याचे काम परमानंद नावाच्या कारागिराकडे सोपविले होते. यावरून हा कारागिर सर्व कामात कुशल असावा असे वाटते.^{३५}

पंचायतन देवांच्या मुर्त्या घडविण्यासाठी मुकुंदा पाथरवट व जिवाण्णा देशिंगकर या दोन मजुरांची नियुक्ती केली होती^{३६} तर या मुर्त्या उभ्या असाव्यात की बसलेल्या, त्यांच्या हातात आयुधे कोणती असावीत या संबंधीच्या सर्व बारीक-सारीक तपशीलांचा सल्ला पुण्याचे वेदशास्त्र संपन्न चिंतामण दिक्षीत आपटे यांच्याकडून घेण्यात आला होता.^{३७} सन १८१७ सालाच्या कागदपत्रांमध्ये गणपतीची मुर्ती तयार करण्यासाठी एका महिन्याचा एकूण मजुरी खर्च १४ रु. १२ आणे दिला असून त्यातील मुकुंदा पाथरवट यास १३ रु. व त्याच्या हाताखाली काम करणारा जिवाण्णा देशिंगकरास १ रु. १२ आणे मजुरी दिल्याचे पहावयास मिळते.^{३८}

पंचायतन देवतापैकी श्री गणपतीची मुर्ती बैठ्या स्वरूपाची, डाव्या सोंडेची व चार भुजांची घडविली आहे. मुर्तीच्या पाठीमागच्या दोन भुजेपैकी उजव्या भुजेमध्ये पाशाकुंश व डाव्या भुजेमध्ये दंत आहे तर समोरील उजवी भुजा अभय मुद्रेत^{३९} असून डाव्या भुजेमध्ये मोदक आहे. गणपतीच्या शेजारी असणाऱ्या रिध्दी व सिध्दीच्या मुर्त्या उभ्या स्वरूपाच्या घडविल्या असून या दोन्ही मुर्त्यांच्या गणपतीकडील बाजूच्या भुजांमध्ये चवऱ्या^{४०} आहेत तर दुसऱ्या बाजूच्या भुजांमध्ये फुलांची परडी आहे.^{४१} श्री चिंतामणेश्वराची मुर्ती बैठ्या स्वरूपाची असून श्री सूर्यनारायणाची मुर्ती रथात आरुढ असलेली घडविली आहे. श्री चिंतामणेश्वरी देवी व लक्ष्मीनारायण यांच्या मुर्त्या उभ्या स्वरूपातच घडविल्या आहेत.^{४२} या सर्व मुर्त्या दीड फूट उंचीच्या असून या मुर्त्यांच्या पाठीमागे पितळेच्या प्रभावळी^{४३} आहेत.

पंचायतन देवांच्या मुर्त्यांची प्रतिष्ठापना ज्या ठिकाणी केली आहे तो मंदिराचा महत्वाचा भाग म्हणजे गाभारा होय. या पाचही गाभाऱ्यांचे बांधकाम चार फूट उंचीच्या पाषाणाच्या चबुतऱ्यावर केले आहे. हे गाभारे चौरसाकृती असून १५ x १५ फूट रुंदीचे आहेत. गाभाऱ्याच्या

आतील तक्तपोशीचा^{४४} आकार घुमटाकार आहे. श्री गणपतीच्या गाभाऱ्यामध्ये संगमरवरी पाषाणाची घुमटाकार 'मेघडंबरी'^{४५} आहे. या मेघडंबरीवर पानाफुलांचे सुंदर नक्षीकाम केले आहे. या सर्व गाभाऱ्यांच्या चौकटी चार फूट उंच असून या चौकटीवर 'गणेशपट्टी'^{४६} कोरली आहे तर उंबऱ्याला बाहेरच्या बाजूस 'किर्तीमुख'^{४७} कोरले आहे. चार देवतांच्या गाभाऱ्याची दारे लोखंडी सळ्याची आहेत तर गणपतीच्या गाभाऱ्याचे दार चांदीचे आहे.^{४८}

पाचही देवतांच्या गाभाऱ्यांच्या समोरच आयताकार आकाराच्या ओवऱ्या^{४९} आहेत. या ओवऱींच्या दर्शनी भागाचे बांधकाम दोन अर्धस्तंभ व दोन पूर्ण स्तंभातील असून या स्तंभाना अर्धगोलाकार अशा महिरपी कमानी आहेत. या कमानींवर पानाफुलांचे सुंदर नक्षीकाम केले आहे. गणपतीच्या गाभारा बांधकामास दिशा साधन तंत्राचा वापर केल्याने महाद्वारापासून किंवा थेट गणपती पेठेतूनही गणपतीच्या मुर्तीचे दर्शन घेता येते. तसेच मंदिराचे बांधकाम पूर्वाभिमुख असल्याने वर्षातील ठराविक दिवशी गणपतीच्या मुर्तीवर उगवत्या सूर्याची किरणे अचूक पडतात.^{५०} या पाचही गाभाऱ्यांमध्ये मुर्त्यांची स्थापना तीन फूट उंचीच्या काळ्या गुळगुळीत पाषाणाच्या चबुतऱ्यावर गाभाऱ्याच्या पाठीमागे एक फूट रुंदीची जागा सोडून केलेली आहे.^{५१} ही जागा सोडण्यापाठीमागे शास्त्र असे सांगितले जाते की, या भागात भूत पिशाच्चाचे वास्तव्य असते. त्यामुळे त्यांची कोणतीही बाधा देवांना होऊ नये म्हणून अगदी भिंतींना चिकटवून मुर्तीची स्थापना न करता पाठीमागे थोडीशी जागा सोडली जाते.^{५२} पंचायतन देवतांपैकी गणपतीचे मंदिर सोडल्यास इतर चार मंदिरांच्या पुढे पितळी फलक आहेत. या फलकावर मराठी, इंग्रजी, उर्दू, कन्नड व गुजराती अशा पाच भाषेमध्ये त्या त्या देवतांची नावे कोरली आहेत.^{५३} श्रीमंत चिंतामणराव आप्पासाहेब पटवर्धन (पहिले) यांच्या काळातील कागदपत्रांमध्ये श्री चिंतामणेश्वर देवाच्या नावाचा उल्लेख श्री सांब व श्री चिंतामणेश्वरी देवीच्या नावाचा उल्लेख श्री देवी एवढाच पहावयास मिळतो.^{५४} यावरून असे दिसते की श्रीमंत चिंतामणराव आप्पासाहेब पटवर्धन (पहिले) यांच्या मृत्युनंतर हे फलक बनविले गेले असावेत व चिंतामणरावांच्या नावावरून श्री सांबास श्री चिंतामणेश्वर देव व श्री देवीस श्री चिंतामणेश्वरी देवी ही नावे दिली गेली असावीत.^{५५}

पंचायतन देवांच्या मुर्त्या घडवित असतानाच या मुर्त्यांसाठी अलंकार बनविण्याचे कामही श्रीमंत चिंतामणराव आप्पासाहेबांनी सुरु केलेले दिसून येते. सन १८०९ ते १८१८ च्या दरम्यान देवांच्या अलंकारासाठी १०,००७ रु. ७ आणे ३ पैसे रक्कम जमा झाली होती तर यातील काही रक्कम सांगली, कर्नाळ परिसरातील नागरिकांनी दिली होती, तर त्यापैकी १६०७ रु. १५ आणे ३ पैसे रक्कम आप्पासाहेबांनी खर्च केली होती. यातील काही रक्कम सांगली, कर्नाळ परिसरातील नागरिकांनी दिली होती, तर काही रक्कम संस्थानाचे तालुके मंगळवेढा व शहापूरच्या जकातीतून तर काही रक्कम इनाम दिलेल्या जमिनीच्या मोजणीतून प्राप्त झाली होती.^{५६} या प्राप्त झालेल्या रकमेतून सन १८१४ पासून सन १८३१ पर्यंत दरवर्षी पंचायतन देवतांसाठी तयार केलेल्या अलंकारांचे उल्लेख श्री गणपती पंचायतन मंदिराच्या कागदपत्रांमध्ये पहावयास मिळतात. प्रत्येक वर्षी तयार केलेल्या अलंकाराची विभागणी पुढीलप्रमाणे केली आहे.

श्री गणपतीचे अलंकार (सन १८१४) : यावर्षी श्री गणपतीला बनविलेल्या अलंकारांचा खर्च ४९५ रु. १५ आणे २ पैसे दाखविला असून या रकमेमध्ये गणपतीच्या हातातील व पायातील मिळून एकूण आठ तोडे, हातामधील एक पाशांकुश, डोक्यावरील पगडी व तुऱ्याची दांडी हे अलंकार बनविले गेले होते. यांचे एकूण वजन २५ तोळे, १ माप व १ गुंज असल्याचे दिसून येते. याच वर्षी श्रीमंत चिंतामणराव आप्पासाहेब पटवर्धनांनी १,४९५ रु. १५ आणे २ पैसे रुपयांचे अलंकार विठ्ठलराव भावे या सोनाराकडून तयार करविले होते.^{५७}

रिध्दी-सिध्दीचे अलंकार (सन १८१४) : रिध्दी-सिध्दीला बनविलेल्या अलंकारांमध्ये हातातील तोडे, पाटल्या, बांगड्या, कंगण, मंगळसूत्रे, दंडातील वाक्या व पायातील तोड्यांचा समावेश होता. या सर्व अलंकाराचे ५१ तोळे १ माप व १ गुंज^{५८} वजनाचे होते. ते बनविण्यासाठी ९६९ रु. ६ आणे खर्च आल्याचा संदर्भ पंचायतनच्या मोडी भाषेतील कागदपत्रांमध्ये पहावयास मिळतो.

या व्यतिरिक्त पंचायतन देवतापैकी चिंतामणेश्वरी देवीला मोत्याचे अलंकार बनविले होते. त्याचा खर्च ३० रु. १० आणे दिला आहे. याच खर्चाच्या हिशेबात ३४० रु. ची एक कंठी देवीला केल्याचा उल्लेख आहे. ही कंठी आन्याबा नाईक बदामीकर यांच्याकडून तयार केली असून ती माणिक खड्याची होती. सन १८१४ साली तयार केलेल्या गणपतीच्या व रिध्दी सिध्दीच्या एकूण अलंकारांचा खर्च १८३५ रु. १५ आणे २ पैसे पहावयास मिळतो. यावर्षी एक तोळा सोन्याची किंमत १९ रु. २ आणे तर एका मापाची किंमत दीड आणे व एका गुंजाची किंमत १ पैसा असलेली दिसून येते.^{५९}

श्री गणपती व वाहन उंदीराचे अलंकार (सन १८१५) : सन १८१५ सालाच्या श्री गणपती पंचायतनच्या मोडी भाषेतील कागदपत्रांमध्ये ५१५ रु. १० आणे खर्च दाखविला आहे. यामध्ये १४७ रु. १० आणे ही रक्कम गणपतीला व गणपतीचे वाहन उंदीराला अलंकार बनविण्यासाठी व श्री चिंतामणेश्वरी देवीच्या मंगळसूत्रास जे ८८ मोती लावले होते त्यासाठी खर्च झालेले दिसतात तर बाकीच्या ३६८ रु. ३ आणे रक्कमेमध्ये श्री गणपतीच्या पूजेसाठी लोटी, ताट, पंचपात्र व नैवेद्यासाठी वाट्या हे रुप्याचे साहित्य खरेदी केल्याचे संदर्भ मिळतात.^{६०}

सन १८१६ मध्ये सोन्याची आंबेमोहराची माळ गणपतराव मंगळवेढेकर यांच्याकडून बनवून घेतली होती. ही माळ अकरा तोळे वजनाची असून तिचा खर्च १९५ रु. ४ आणे दिला आहे.^{६१} या व्यतिरिक्त या वर्षामध्ये इतर काही अलंकार बनविले गेल्याचे उल्लेख पहावयास मिळत नाहीत. सन १८१७ व १८१८ मध्येही काही अलंकार केले नसावेत. कारण या दोन्ही वर्षांचे उल्लेख कागदपत्रांमध्ये दिसून येत नाहीत.^{६२}

सन १८१९ मध्ये श्री गणपती पंचायतन देवांना सोन्याचे, मोत्याचे व रुप्याचे अनेक अलंकार बनविले गेले होते. त्या खर्चाचे उल्लेख पुढीलप्रमाणे दिसून येतात.

अ.क्र.	मोत्याच्या अलंकाराचा प्रकार	मोत्यांची संख्या	खर्च		
			रुपये	आणे	पैसे
१	श्री गणपतीच्या कानातील बाळ्या	६८	९०	९	००
२	श्री चिंतामणेश्वरी देवीच्या बाळ्यांचे दोन जोड	२०	१०६	१०	००
३	श्री देवी मंगळसूत्र	४	५	५	००
४	इतर देवांच्या बाळ्यांसाठी माणिक	४०	६४		
५	श्री गणपतीच्या सिरपेचासाठी अ) पाचू ब) माणिक क) हिरे ड) मोती	१ २ ३४ १	३१०	८	००
	एकूण	१७०	५७६	१६	००

श्री गणपतीचे इतर रुप्याचे अलंकार

अ.क्र.	रुप्याच्या अलंकाराचा प्रकार	संख्या	खर्च		
			रुपये	आणे	पैसे
१	मोर्चलच्या मुठी	२	४९	१५	००
२	चोपदारी काठ्या	२	१९३	११	००
३	चवरीच्या दांड्या	२	३६	९	००
	एकूण	६	२८०	३	००

श्री पंचायतनाचे सोन्याचे अलंकार

अ.क्र.	अलंकाराचा प्रकार	वजन			खर्च		
		तोळे	मासे	गुंज	रुपये	आणे	पैसे
१	बाळ्यासाठी सोने	--	२	१	३	२	००
२	कर्णफुले	--	--	--	४०	४	००
३	कर्णफुले	१.७५	२.७५		१७	१३	००
	एकूण				६१	३	००

सन १८१९ च्या या अलंकारामध्ये आलेला तोटा व मजुरी याचाही तपशील श्री पंचायतनच्या कागदपत्रामध्ये पहावयास मिळतो तो असा -

सोन्याच्या अलंकारामधील तोटा	३ रु.	९ आणे	
रुप्याच्या अलंकारामधील तोटा	१२६ रु.	१५ आणे	१ पैसे
मजुरी खर्च	९ रु.	९ आणे	
एकूण	१४० रु.	१ आणे	१ पैसे

यावरून श्री पंचायतन देवांच्या अलंकाराचा खर्च अगदी सविस्तरपणे दाखविला जात होता हे दिसून येते.^{६३}

सन १८२१ मध्ये श्री पंचायतन देवांच्या पूजेसाठी रुप्याचे अलंकार तयार केले होते त्याचा एकूण खर्च २७५ रु. २ आणे दाखविला असून त्याचा तपशील पुढीलप्रमाणे दिला आहे.

तबक एक	५३ रु.	
निरांजने दोन	१५ रु.	४ आणे
मेणबत्या दोन	२४ रु.	८ आणे
तस्तजाळी	१८२ रु.	६ आणे
एकूण	२७५ रु.	२ आणे

सन १८२२ मध्ये सोन्याचे एक तबक १०९ तोळे वजनाचे बनविले होते. त्याचा खर्च २०७१ रु. पहावयास मिळतो. तसेच श्री चिंतामणेश्वरी देवीच्या कानातील बुगड्या मोत्याच्या केल्या. त्यासाठी ३ रु. १२ आणे खर्चाचा उल्लेख दिला आहे.^{६४}

सन १८२३ सालामध्ये विठ्ठलपंत गोखले या चोरांचा ऐवज जप्त करून त्यापासून १९५ रु. अलंकार तयार करविले होते. तसेच भीमा मगदुम या व्यक्तीच्या मातीत सापडलेल्या रुपयांपासून ३३ रु. ४ आण्याचे अलंकार तयार केले गेले होते.^{६५} सन १८३१ मध्ये श्री गणपतीला हस्तिदंती खुराचा पलंग बालाजी बाबूराव, भिकाजी नारायण व मोनाप्पा तांबट या

मजुरांकडून तयार करून घेतला होता. त्यासाठी जे रुपये लागले होते त्याचा खर्च ५४८ रु.

२ आणि श्री पंचायतनच्या कागदपत्रात पहावयास मिळतो.^{६६}

१२) सोप्याचे लाकडी बांधकाम : श्री गणपती पंचायतन देवतांच्या गाभाऱ्यांची बांधकामे सन १८४२ सालापर्यंत पूर्ण झाली होती. परंतु गणपतीच्या अर्चा सोहळ्यासाठी तात्पुरता सभामंडप उभारण्याची आवश्यकता श्रीमंत चिंतामणराव आप्पासाहेबांना वाटली. त्यामुळे त्यांनी श्री गणपतीच्या गाभाऱ्यापुढे वीट, माती व लाकूड यांचा वापर करून सभामंडपाचे तात्पुरते बांधकाम करून घेतले. या बांधकामात सभामंडपाचे छप्पर लाकडापासून तयार केले होते. हे काम करण्यासाठी तिपण्णा सुतार, भाल्या जैन व बाबू सावंत हे मजूर होते तर लाकूड कापण्यासाठी कृष्णा सालोखा व गोविंदा मोहिता या मजुरांची नियुक्ती केलेली दिसून येते.^{६७}

१३) शिखर बांधकाम : निमुळते होत आकाशात झेपावणारे शिखर हे या मंदिराचे वैशिष्ट्य आहे. या पंचायतन मंदिरांच्या शिखरांची बांधकामे विटांची असून चुन्याचा गिलावा केलेला आहे. शिखरांचा आकार शंकूसारखा असून गणपती मंदिराच्या शिखराला पाच मजले व इतर चार मंदिरांच्या शिखरांना चार मजले आहेत. प्रत्येक मजल्याचा व्यास वर वर जाताना कमी झालेला दिसतो.^{६८} या सर्व शिखरांची बांधणीच अशी आहे की, यातील प्रत्येक मजला स्पष्टपणे स्वतंत्र दिसतो. या प्रत्येक मजल्याच्या भागात देव्हान्यासारख्या नक्षीदार देवळ्या असून या देवळ्यांमध्ये ज्या देवतेच्या मंदिराचे शिखर आहे त्या देवतेच्या पुराणातील कथांशी संलग्न चित्रे काढलेली आहेत. ही चित्रे काढण्यासाठी जयराम चितारी ही व्यक्ती होती तर त्याच्या हाताखाली रंग तयार करण्यासाठी व घोटून देण्यासाठी नरसिंगा जैन हा मजूर होता. या दोघांच्या महिन्याच्या मजुरी खर्चाची रक्कम ८ रु. १२ आणि पहावयास मिळते. यातील जयराम चितारी याला ५ रु. व नरसिंगा जैन यास ३ रु. १२ आणि दिल्याचे संदर्भ पंचायतन मंदिराच्या कागदपत्रांमध्ये दिसून येतात.^{६९}

पंचायतन मंदिराच्या शिखरावरील प्रत्येक देवळी स्वतंत्र दिसण्यासाठी दोन देवळ्यांच्यामध्ये छोट्या, छोट्या स्तंभांची बांधकामे केली आहेत. या स्तंभावर कमळाच्या आकाराचे छोटे कुंभ असून त्यावर छोटे, छोटे कळस बसविले आहेत. वर जाईल तसे हे कळस लहान होत गेलेले दिसतात. सर्वात वरच्या मजल्यावर कमळाच्या सुंदर पाकळ्यांमध्ये शंकूच्या आकाराचे दोन कुंभ आहेत. अगदी शेवटच्या कुंभावर पितळेचा कळस बसविला आहे.^{१०} हे कळस तांब्याचे असून ते सिक्क्या तांबट व आप्पा दादू या दोन मजुरांकडून तयार करून घेतले होते.^{११} या कळसांना व्यवस्थित आकार देण्यासाठी राघू इंगवला, राघू मजल्या व कुशाबा लौट्या या मजुरांची नियुक्त केली होती तर शिखरांना रंग मारण्यासाठी फकीरा गवंडी, भगवंता गवंडी, कुंडलिक गवंडी, रामा गवंडी, बैकू सुर्यवंशी, राजू जाधव, अमृता काबाज, मरीबदा, सोनू, साळुंखा व सिदू कदम हे मजुर कार्यरत होते.^{१२} गणपती मंदिराच्या शिखराची उंची गाभाऱ्यापासून चाळीस फूट आहे व इमारतीसह या शिखराची उंची सत्तर फूट आहे. इतर चार देवतांच्या फक्त शिखरांची उंची तीस फूट असून इमारतीसह शिखराची उंची फक्त सत्तेचाळीस फूट आहे.^{१३}

१४) देवालयातील कामाठी : म्हणून गंगू कुमठेकर व कुशाबा लौट्या या दोन व्यक्तींची नेमणूक केली होती. यातील गंगू कुमठेकर मंदिरातील झाडलोट करण्यासाठी होता तर कुशाबा लौट्या हरकाम्या म्हणून होता.^{१४}

१५) जमाखर्च हिशेब पाहण्यासाठी : श्री गणपती पंचायतन संस्थानच्या बांधकाम खर्चाचा हिशेब पाहण्यासाठी श्रीमंत चिंतामणराव आप्पासाहेबांनी प्रथम केसोपंत खाडीलकर यांची नियुक्ती केली होती. त्यांच्या पश्चात त्यांचे पुत्र विनायक केशव खाडीलकर हिशेबाचे सर्व काम पहात होते.^{१५} पंचायतन मंदिराचे बांधकाम तीस ते बत्तीस वर्षे सुरु होते. सन १८११ साली बांधकामास सुरुवात झाल्यावर पहिल्या चौदा वर्षातील खर्च २,१४,७०० रुपये आल्याचे दिसते.^{१६} परंतु पुढील वर्षांच्या खर्चाची एकत्रित कागदपत्रे प्राप्त न झाल्यामुळे तीस ते बत्तीस वर्षांच्या एकूण बांधकामाचा खर्च दाखविता आला नाही. याशिवाय छापखान्यात

छपाई कामासाठी बापू कदम हा मजुर होता तर या सर्व बांधकामावर देखरेख करण्यासाठी एका हवालदाराची नेमणूक केली होती.^{७७}

श्री गणपती पंचायतन संस्थान मंदिराचे बांधकाम सन १८४४ पर्यंत पूर्ण झाले होते. या बांधकामादरम्यान राजघराण्यातील सर्व मंडळी गणेशदुर्ग किल्ल्यातील राजवाड्यात वास्तव्यास होती. परंतु श्रीमंत चिंतामणराव आप्पासाहेब पटवर्धन (पहिले) यांचे वास्तव्य मंदिराच्या दक्षिण बाजूस असणाऱ्या साध्या छपरात होते. त्यांच्या काळात पंचायतन देवतांचे गाभारे, श्री गणपतीच्या तीन खणी सोप्याचे व शिखराचे बांधकाम पूर्ण झाले होते तर इतर चार देवतांच्या तीन खणी सोप्यांचे बांधकाम नुकतेच सुरु झाले होते.^{७८} परंतु सन १८४४ च्या गणपतीच्या अर्चा सोहळ्यानंतर आप्पासाहेबांच्या वार्धक्यामुळे बांधकामात फारशी प्रगती झाली नव्हती.^{७९}

मंदिर बांधकामाचा दुसरा टप्पा : श्रीमंत चिंतामणराव आप्पासाहेब पटवर्धन (पहिले) हे सन १८५१ रोजी देवाधीन झाले. त्यांच्या पश्चात सांगली संस्थानाचे अधिपती म्हणून त्यांचे पुत्र श्रीमंत धुंडिराव तात्यासाहेब पटवर्धन (१८५१-१९०१) यांची नियुक्ती झाली होती.^{८०} याच्या काळात मंदिराच्या मुख्य वास्तूचा सज्जा^{८१} तसेच चार देवतांच्या तीन खणी सोप्यांची बांधकामे झाली होती. पंचायतन देवतांपैकी श्री लक्ष्मी नारायण मंदिराच्या तीनखणी सोप्याच्या बांधकामासाठी जोतिबाच्या डोंगरातून आणलेल्या पाषाणाचा खर्च ३९२ रु. ८ आणे पहावयास मिळतो. तसेच गणपती मंदिराच्या आवारात डागडूजीची जी लहान कामे झाली होती त्याचा खर्च ९२ रु. १० आणे २ पैसे दिला आहे.^{८२}

या व्यतिरिक्त इतर किरकोळ कामांमध्ये नगारखान्याची^{८३} टोपणे मढविण्याचे, वाळ्याचे पंखे तयार करण्याचे, गणपतीच्या पालखीची झालर व जरीच्या कपड्याची निशाणे शिवण्याचे व गणपतीच्या चवऱ्या इत्यादी वस्तू तयार करण्याची कामे झाली होती. शिवाय पितळी व लोखंडी साहित्यापासून मंदिराच्या कड्या, कोयंड्या बनविण्याची कामेही धुंडिराव तात्यासाहेबांच्या काळातच झाली होती.^{८४} त्यांच्या काळात मंदिर बांधकामाची आणखी काही कामे झाल्याचे संदर्भ कागदपत्रांमध्ये पहावयास मिळत नाहीत.

मंदिर बांधकामाचा तिसरा टप्पा : श्रीमंत धुडिंराव तात्यासाहेब पटवर्धन यांच्या मृत्युनंतर (१९०१) श्रीमंत चिंतामणराव आप्पासाहेब पटवर्धन (दुसरे) (१९१०-६५) यांची सांगली संस्थानाचे तिसरे अधिपती म्हणून निवड झाली होती. यांच्या काळात श्री गणपती पंचायतन मंदिराची दोन महत्वाची बांधकामे झाली होती.^{८५}

१) सभामंडप : श्रीमंत चिंतामणराव आप्पासाहेब पटवर्धन (दुसरे) यांनी श्री गणपती पंचायतन मंदिराच्या शताब्दी महोत्सवाचा योग साधून १२ मार्च १९४४ रोजी श्री गणपतीच्या सभामंडप बांधकामास प्रारंभ केला. गणपती मंदिराच्या मूळ बांधकामात शोभेल अशाच पाषाणात सभामंडपाचे बांधकाम होणे गरजेचे असल्याने त्यासाठी लागणारा काही पाषाण जोतिबाच्या डोंगरातून आणण्यात आले होते तर काही पाषाण सांगली परिसरात केलेल्या उत्खननामध्ये सापडले होते. या पाषाणाचा नमुना तपासण्यासाठी चारशे रुपये खर्च झाल्याचे संदर्भ श्री गणपती पंचायतनच्या कागदपत्रांमध्ये पहावयास मिळतात.^{८६}

सभामंडपाचे बांधकाम श्री गणपतीच्या गाभाऱ्यासमोर करण्यात आले असून दुमजली आहे. हे संपूर्ण बांधकाम स्तंभावर केले असून यातील आठ पूर्णस्तंभ व दोन अर्धस्तंभ आहेत. हे स्तंभ कमी उंचीचे, जाड व चौकोनी आकाराचे आहेत. सभा मंडपाच्या तक्तपोशीवर व स्तंभावर सुंदर पानाफुलांची नक्षी काढली आहे. तक्तपोशीला मध्यभागी लोखंडी हुकाला काचेचे भव्य झुंबर लटकविले आहे. याशिवाय काचेची लहान लहान रंगीत झुंबरेही ठिकठिकाणी अडकविली आहेत. या सभामंडपाचा संपूर्ण आकार आयताकृती असून याचे क्षेत्रफळ ४४८ चौरस मीटर आहे. सभामंडपास डाव्या व उजव्या बाजूस मिळून लहान चार प्रवेशद्वारे असून मुख्य प्रवेशद्वार भव्य आकाराचे आहे. ही प्रवेशद्वारे लाकडी असून या प्रवेशद्वारांवर कोणतीही सजावट केलेली नाही. संपूर्ण सभामंडपाचे बांधकाम चार फूटी पाषाणाच्या चबुतऱ्यावर झाले असून प्रशस्त आहे.^{८७}

सभामंडपाच्या संपूर्ण बांधकामास नऊ वर्षांचा कालावधी लागला व त्यासाठी चार लाख रुपये खर्च झाले होते. सन १९५३ साली सभामंडपाचा उदघाटन सोहळा त्यावेळचे

उपराष्ट्राध्यक्ष डॉ. सर्वपल्ली राधाकृष्णन् “ (१८८८-१९७५) यांच्या हस्ते संपन्न झाला होता. श्रीमंत चिंतामणराव आप्पासाहेब पटवर्धन (दुसरे) यांनी सभामंडपाचे कार्य पूर्णत्वास नेण्याचे अत्यंत महत्वाचे काम केले होते.^{९१}

२) महाद्वार : महाद्वाराच्या बांधकामास सन १८५४ च्या दरम्यान प्रारंभ झाला. बांधकामासाठी लाल-गुलाबी रंगाचा पाषाण गोंगाक^{९०} या ठिकाणाहून आणला होता. हे बांधकाम सन १९६४ मध्ये पूर्ण झाले. या महाद्वारास तीन प्रवेशद्वारे असून वरील बाजूस घुमटाकार आकाराची रचना आहे. तीन प्रवेशद्वारांपैकी मुख्य प्रवेशद्वाराची उंची ५५ फूट असून बाजूच्या दोन प्रवेशद्वाराची उंची ४५ फूट आहे.^{९१} मुख्य प्रवेशद्वाराच्या वरच्या बाजूस शिखरासारखी एकेका मजल्याची रचना आहे. तीनही प्रवेशद्वारांच्या दर्शनीय बाजूस महिरपी आकाराची अर्धगोलाकार नक्षी आहे. महाद्वाराच्या दोन्ही बाजूस संगमरवरी पाषाणाच्या जाळ्या आहेत. महाद्वारावरच नगरखान्याची व्यवस्था असून या नगरखान्यात सनई, चौघडा, झांज, ताशा, नौबत, ढोल व शिंग अशी वाद्ये आहेत. ही वाद्ये सकाळी व संध्याकाळच्या आरतीच्या अगोदर अर्धा तास वाजविली जातात. संपूर्ण महाद्वाराच्या बांधकामास नऊ लाख रुपये खर्च आल्याचे उल्लेख मिळतात.^{९२} या कामाव्यतिरिक्त आणखी बऱ्याच लहान-मोठ्या दुरुस्त्या चिंतामणराव आप्पासाहेब पटवर्धन (दुसरे) यांच्या काळात झाल्या होत्या.

मंदिर बांधकामाचा चौथा टप्पा : श्रीमंत विजयसिंह पटवर्धन (१९६५) यांनी सन २००२ सालापासून श्री गणपती पंचायतन संस्थानची नेत्रदीपक प्रगती केली आहे. काही काळ ते व्यवसायानिमित्त मुंबईस वास्तव्यास असल्यामुळे त्या कालावधीत त्यांच्या मातोश्री पद्मिनीराजे पटवर्धन श्री गणपती पंचायतन मंदिराची व्यवस्था पहात होत्या. त्यांनी त्यांच्या काळात मंदिराच्या किरकोळ दुरुस्त्यांबरोबर गणेशाच्या सुमुखासमोरच कारंज्याची निर्मिती करून मंदिर परिसराच्या सौंदर्यात भर घातली होती.

तसेच पूर्व परंपरेने चालत आलेली सर्व धार्मिक कृत्ये काळजीपूर्वक करीत होत्या. त्या कठोर शिस्तीच्या असल्याने कामात केलेला हलगर्जीपणा त्यांना अजिबात खपत नसे. त्यांच्या या स्वभावामुळे मंदिरातील व प्रशासनातील कामगारांना एक प्रकारची कामाची शिस्त लागली होती. श्री गणपती पंचायतनच्या प्रशासनाच्या कामकाजात विजयसिंहराजे पटवर्धन यांना त्याचे मोलाचे मार्गदर्शन मिळत होते.^{९३}

श्रीमंत विजयसिंहराजे पटवर्धन हे जरी उद्योग व्यवसायानिमित्त काही काळ मुंबईत वास्तव्यास असले तरी त्यांना सतत मनातून सांगली नगरी व श्री गणपती पंचायतन संस्थानची ओढ जाणवत होती. त्यामुळे त्यांच्या मातोश्रींच्या पश्चात प्रथम त्यांनी पंचायतन मंदिराच्या व्यवस्थेकडे आणि मंदिर परिसराच्या सुशोभिकरणाकडे लक्ष केंद्रित केले. ही सर्व कामे त्यांनी नियोजनपूर्वक पार पाडली आहेत.^{९४}

१) मंदिराचा जीर्णोद्धार : श्रीमंत विजयसिंहराजे पटवर्धन यांनी प्रथम मंदिरांच्या जीर्णोद्धाराचे^{९५} कार्य हाती घेतले. यामध्ये त्यांनी पंचायतन मंदिराच्या बांधकामाच्या दुरुस्त्या करून घेतल्या. पंचायतन मंदिराची शिखरे बांधल्यापासून त्याची काही कामे झाली नव्हती. ती पूर्ण करण्याचे काम विजयसिंहराजे यांनी केले. यामध्ये पंचायतनच्या सर्व शिखरांना गिलावा करून रंगकाम केले गेले. मंदिराच्या आवारात सन २००१ पर्यंत सिमेंट, वाळू व खडीचा वापर करून तयार केलेली साधी सपाट जमीन होती. त्याठिकाणी फरशी बसविण्याचे कामही विजयसिंह राजे यांनी केले आहे. तसेच श्रीमंत चिंतामणराव आप्पासाहेब पटवर्धन (पहिले) यांच्या नावाने केंगणेश्वरी मंदिर परिसरात भव्य असे प्रवेशद्वार उभारण्यात आले असून त्याचा उद्घाटन सोहळा जिल्हा सत्र न्यायाधीश परांजपे यांच्या हस्ते अंगारकी संकष्टीच्या शुभमुहुर्ताविर मंगळवारी २५ मार्च २००८ रोजी संपन्न झाला.^{९६} मंदिर परिसराच्या विकासासाठी त्यांनी केलेल्या सुधारणांचा आढावा पुढे त्या त्या भागात सविस्तरपणे घेतला गेला आहे.

२) मंदिर परिसराचे सुशोभिकरण : श्रीमंत विजयसिंहराजे पटवर्धन यांनी पंचायतन मंदिर परिसराच्या सुशोभिकरणाचे अत्यंत महत्वाचे काम पूर्ण केले आहे. त्यासाठी पंचायतन मंदिराच्या दुतर्फा वेगवेगळी फूलझाडे, फळझाडे व शोभेची अनेक झाडे लावून हिरवीगार वनराईच तयार केली आहे. फूलझाडामध्ये कुंती, गुलाब, मोगरा, झेंडू, चाफा, अष्टर, जास्वंद, निशिंगंध, कण्हेर, तगर, केवडा अशी झाडे आहेत तर फळझाडामध्ये आंबा, चिकू, नारळ, जांभूळ, सुपारी, रामफळ, सीताफळ, डंबर, आवळा व लिंबू यासारखी झाडे पहावयास मिळतात. तसेच शोभेच्या झाडामध्ये अशोक, पाम, गुलमोहर, फिनिक्स, पाम, खिसमस ट्री, फॅनपाम, शाम्पेन पाम, पाडळपाटल, जरेकापाम, फायकस, मोरपंखी इत्यादी निरनिराळी झाडे आहेत. या सर्व वनराईमुळे मंदिर परिसराचे सौंदर्य तर वाढतेच परंतु येथे येणाऱ्या भाविकांच्या मनावर येथील वातावरणाचा इष्ट व हितकारक परिणाम घडून येण्यास मदत होते.^{९७}

दैनंदिन जीवनाच्या प्रचंड धकाधकीतून मानवी मनाची विलक्षण ओढाताण होत असते, अशावेळी विविध वनराईनि नटलेल्या या पंचायतन मंदिर परिसरात आल्यावर भाविकाला इतर गजबटापासून दूर असणाऱ्या या मोकळ्या व प्रसन्न वातावरणात काही काळ संचार करण्याची संधी मिळाल्यावर भाविकांच्या मनातील सर्व शीण दूर होऊन मन अगदी प्रसन्न व प्रफुल्ल आनंदाचा क्षण अनुभवते.^{९८} या सर्व झाडांची काळजी अगदी प्रयत्नपूर्वक घेतली जाते. याबरोबरच श्री गणपतीच्या सुमुखा समोर आधुनिक पध्दतीने तयार केलेले रंगीबेरंगी तुषारांचे फवारे उडविणारे कारंजे पाहिल्यावर भाविकांच्या मनातील मरगळ दूर होऊन डोळे सुखद अशा आनंदाचा अनुभव घेतात. या मंदिराच्या महाद्वारापासून ते आतील सर्व परिसरात स्वच्छता व सुंदरता याचा अनोखा मिलाफ झालेला दिसून येतो.^{९९}

पटवर्धनांचे कुलदैवत केंगणेश्वरीचे मंदिर^{१००} गणपती पंचायतन मंदिराच्या उजव्या बाजूस आहे. या परिसरातही भव्य अशा उद्यानाची निर्मिती केली असून त्यामध्ये वेगवेगळ्या प्रकारची फूलझाडे तसेच हिरव्यागार हिरवळीची लागवड केली आहे. त्याच बाजूस असणारा हत्तीठाणाचा^{१०१} भव्य, स्वच्छ व सुंदर फूलझाडांनी बहरलेला परिसर पहावयास मिळतो.

एकंदरीत शांतता, सौंदर्य, सुगंध व सुखर आदि सर्व गोष्टींचा एकत्रित मिलाफ झालेल्या या मंदिरात भाविकांना पुन्हा, पुन्हा येण्याचे आकर्षण वाटेल अशीच या मंदिर परिसराची विशेषता दिसून येते.^{१०२}

भाविकांसाठी मंदिर परिसरातील सुखसोयी : श्रीमंत विजयसिंहराजे पटवर्धन यांनी मंदिर परिसराच्या सुशोभिकरणाबरोबर मंदिरात येणाऱ्या भाविकांना कोणत्याही प्रकारची कमतरता जाणवू नये या दृष्टीने खास भाविकांसाठीही वेगवेगळ्या सुविधा केल्या आहेत.

१) धातुरोधक यंत्राची व्यवस्था : भाविकांच्या व मंदिराच्या सुरक्षिततेसाठी महाद्वाराच्या मुख्य दरवाज्यावर धातुरोधक यंत्राची व्यवस्था केली आहे. मंदिरात प्रवेश करणाऱ्या प्रत्येक भाविकांची या यंत्रामार्फत तपासणी केली जाते. हे यंत्र जरी सन २००२ पासून महाद्वारावर बसविले गेले असले तरी या मंदिराची स्थापना झाल्यापासून दोनशे वर्षांच्या काळात मंदिराची शांतता भंग पावेल अशी कोणतीही घटना घडल्याची नोंद पहावयास मिळत नाही.^{१०३}

२) पादत्राणे ठेवण्याची व्यवस्था : शक्यतो कोणत्याही मंदिरात देवदर्शनासाठी भाविक गेल्यानंतर त्यांची मुख्य समस्या ही पादत्राणे ठेव्याची असते. कारण मंदिराच्या बाहेर सोडलेली पादत्राणे मंदिरात जाऊन देवदर्शन घेऊन येईपर्यंत जाग्यावर राहतील याची भाविकाला शाश्वती नसते. त्यामुळे शरीराने जरी भाविक मंदिरात गेला असला तरी त्योच मन मात्र पादत्राणांच्याच काळजीत असते आणि त्यातच जर परागावहून आलेल्या भाविकांची पादत्राणे चोरीस गेली तर त्यांची फारच मोठी पंचाईत होऊन बसते.^{१०४} भाविकांची ही महत्वाची समस्या लक्षात घेऊन विजयसिंह राजांनी महाद्वारातून प्रवेश केल्यावर डाव्या बाजूस भाविकांची पादत्राणे विनामूल्य सांभाळण्यासाठी दोन व्यक्तींची नियुक्ती केली आहे. यामुळे सर्व भाविक विना काळजीने आपली पादत्राणे त्याठिकाणी सोडून देवदर्शनासाठी मंदिरात जातात. देवतांचे दर्शन घेऊन मंदिराच्या शांत वातावरतात काही काळ विसावा घेण्यासाठी निर्धास्तपणे बसूही शकतात.^{१०५} यावरून भाविकांच्या अगदी लहान परंतु महत्वाच्या गोष्टीकडे विजयसिंह राजांनी लक्ष पुरविलेले दिसून येते.

३) माहिती फलक : मंदिर परिसरातील आणखी एक महत्वाची गोष्ट म्हणजे उठावदार अक्षरातील ठिकठिकाणच्या स्थानांची दिशा दर्शविणारे फलक. या फलकांचा उपयोग म्हणजे या मंदिर परिसरात देवदर्शनासाठी सांगली परिसराच्या आसपासच्या खेड्यांतून किंवा निरनिराळ्या शहरांमधून अनेक भाविक येत असतात. यामध्ये बरेच भाविक या परिसराशी अपरिचित असतात. अशा अपरिचित भाविकांना मंदिर परिसराचा परिचय होण्यास या फलकांची मदत होते. यामध्ये काही फलक मंदिर परिसराची स्वच्छता व टापटीप अबाधित रहावी यासाठी धुम्रपान न करण्याविषयीचेही आहेत तर काही फलक हे मंदिराची शांतता भंग पावू नये यासाठी मोबाईलवर बोलण्यास बंदी असल्याचेही दिसून येतात.^{१०६} यावरून व्यवस्थापकांच्या नियोजनबद्ध अशा दूरदृष्टीपणाचे दर्शन घडते.

श्री गणपती पंचायतन मंदिरातील धार्मिक नित्योपचार : श्री गणपती पंचायतन मंदिरात पार पडणाऱ्या दैनंदिन सर्व धार्मिक नित्योपचारात व विधी यामध्ये दोनशे वर्षांपासून कोणताही बदल झालेला दिसून येत नाही. चिंतामणराव आप्पासाहेब पटवर्धन (पहिले) यांनी सुरु केलेले पंचायतन मंदिरातील सर्व धार्मिक विधी धुंडिराव तात्यासाहेब व चिंतामणराव आप्पासाहेब पटवर्धन (दुसरे) यांनी पूर्वपरंपरेने तसेच सुरु ठेवले. परंतु आजच्या आधुनिक काळातही पंचायतनाचे सर्व धार्मिक नित्योपचार व्यवस्थित पार पाडण्याचे अत्यंत महत्वाचे काम मंदिर व्यवस्थापकांनी केले आहे.^{१०७} सध्या श्री गणपती पंचायतन मंदिरात नित्य होणारे धार्मिक विधी खालील वेळापत्रकाद्वारे मांडले आहे.

श्री गणपती पंचायतन मंदिरातील दैनंदिन धार्मिक विधींचे वेळापत्रक

विधी	वेळ
१) काकडआरती	पहाटे ५.०० ते ५.३०
२) दूध साखरेचा नैवेद्य	पहाटे ५.३० ते सकाळी ६.००
३) सार्वजनिक दर्शन	सकाळी ६.०० ते ७.००
४) सकाळची आरती	सकाळी ७.०० ते ७.३०

५) सार्वजनिक दर्शन	सकाळी ७.३० ते १०.००
६) नैवेद्य	सकाळी १०.०० ते १०.३०
७) सार्वजनिक दर्शन	सकाळी १०.३० ते दुपारी १२.००
८) पंचायतन देवतांना विश्रांती	दुपारी १२.०० ते दुपारी २.००
९) फळांचा अल्पोपहार	दुपारी २.०० वाजता
१०) सार्वजनिक दर्शन	दुपारी २.०० ते सायं. ७.३०
११) संध्याकाळची आरती	सायं. ७.३० ते सायं. ८.००
१२) नैवेद्य	सायं. ८.०० वाजता
१३) सार्वजनिक दर्शन	सायं. ८.०० ते ९.००
१४) शेजारती	सायं. ९.०० ते ९.३०
१५) दूध, साखरेचा नैवेद्य	सायं. ९.३० वाजता
१६) देवालये बंद	सायं. १०.०० वाजता

श्री गणपती पंचायतनचे हे सर्व दैनंदिन धार्मिक विधी खंड न पडता सुरु असतात. याशिवाय दिवसभरात जे इतर विधी केले जातात. त्यामध्ये पहाटेच्या काकड ^{१०८} आरतीनंतर मंदिरात भावगीते लावली जातात. सकाळी व सायंकाळी आरतीच्या आधी काही वेळ सनई, चौघडा, ताशे, ढोल व शिंग वाजविली जातात. आरती सुरु असताना चवरी व मोर्चल ^{१०९} धरण्याचे काम देवळे ^{११०} लोक करतात. सकाळी संध्याकाळच्या दोन्ही आरत्यानंतर विद्याथी व पुजारी अनुष्ठाने करुन मंत्रपुष्प ^{१११} म्हणतात. संध्याकाळी पाच वाजता पुराणिकांकडून गणेश पुराणाचा काही भाग वाचला जातो. संध्याकाळी सहा ते सातपर्यंत मंदिरात भावगीते लावली जातात. सुर्यास्तानंतर पंचायतन देवांची दृष्ट काढली जाते. सायंकाळी सात वाजता सुंठ, दालचिनी, लवंग, बकुळीची पाने व खडीसाखरेच्या काढ्याचा नैवेद्य पंचायतन देवांना दाखविला जातो. वरीलप्रमाणे दैनंदिन धार्मिक विधी पार पाडला जातो. ^{११२}

अनुष्ठान : वरील सर्व विधींबरोबर श्री गणेश मंदिरात अथर्वशीर्ष, मन्यसुक्त, १०८ प्रदक्षिणा, नवग्रह जप, वेदपारायण व ब्रह्मणस्पती सुक्त ही अनुष्ठाने दररोज होतात. याशिवाय श्री चिंतामणेश्वरापुढे रूद्रसुक्त, श्री सूर्यनारायणापुढे त्रिचाकल्प नमस्कार, सौर सूर्य गायत्री जप, श्री चिंतामणेश्वरी देवीपुढे देवी सुक्त, देवी गायत्री जप व देवी कवच आणि श्री लक्ष्मीनारायण देवापुढे विष्णू सुक्त ही अनुष्ठाने होतात. ही सर्व अनुष्ठाने लायक विद्वान विद्यार्थ्यांकडून करून घेतली जातात.^{१३३} याशिवाय प्रत्येक महिन्यात त्या त्या देवतांचे जे जन्मोत्सवाचे दिवस असतात त्यादिवशी सहस्त्रनामाचे अनुष्ठान केले जाते. शिवाय सायंकाळी पाच वाजता ज्या देवांचा जन्मोत्सव दिवस आहे त्या देवाची उत्सवमूर्ती पालखीत घालून छबिन्यासह व सर्व लवाजम्यासहीत देवाची मिरवणूक काढली जाते. या मिरवणुकीत पालखीच्या पुढे मोर्चल, पालखीच्या पाठीमागे अब्दागीर, छत्री, उंट व घोडे यांच्यासह मंदिरातील पुजारी व त्या कामासाठी नियुक्ती झालेली माणसे असतात.^{१३४}

ही कृत्ये खालील दिवशी होतात.

- १) श्री गणपती : विनायकी व संकष्टी
- २) श्री चिंतामणेश्वर : शिवरात्री
- ३) श्री सूर्यनारायण : शुद्ध सप्तमी
- ४) श्री लक्ष्मी नारायण : शुद्ध चतुर्दशी

अशाप्रकारे पंचायतन देवांचे विधी पार पाडले जातात.^{१३५}

याशिवाय पौर्णिमा, अमावस्या, सक्रांत व ग्रहणे यादिवशी देवांना अभिषेक घातला जातो. तसेच प्रत्येक पंचायतन देवतांचे उत्सव मोठ्या थाटाने व समारंभपूर्वक साजरे होतात. यामध्ये गणपतीचा गणेशोत्सव, चिंतामणेश्वरी देवीचा नवरात्र उत्सव, सूर्यनारायणाची रथसप्तमी, चिंतामणेश्वराची महाशिवरात्री व लक्ष्मी नारायणाची वैकुंठ चतुर्दशी असे उत्सव होतात. या प्रत्येक उत्सवा दरम्यान अभिषेक, महापूजा, मंत्रजागर, लळीत^{१३६} व हळदीकुंकूचा कार्यक्रम होतो. या काळात विद्वान लोकांना किर्तन व प्रवचनासाठी आमंत्रित केले जाते.

भजन, गायन व वादनाचे वेगवेगळे कार्यक्रम ठेवले जातात. उत्सवाच्यावेळी श्री गणपती पंचायतन मंदिराच्या सर्व भागांमध्ये रोषणाई व सजावट केली जाते. अशा रितीने पंचायतन देवतांचे उत्सव या मंदिरात व्यवस्थित रितीने व पूर्वपरंपरेने पार पाडले जातातच.^{११७} परंतु त्याचबरोबर हनुमान जयंती, दत्तजयंती, रामनवमी, श्रीकृष्ण जन्मोत्सव, कृष्णामाईचा उत्सव व कृष्णा नदीचा दीपोत्सव अशा इतर देवतांचेही उत्सव या मंदिरात विधीवत पार पडतात. या उत्सवातही ज्या देवाचा जन्मोत्सव असेल त्या देवाची मूर्ती पालखीत घालून त्या देवाची सवाद्य मिरवणूक काढली जाते.^{११८}

दसऱ्याच्या^{११९} वेळेस श्री गणपती पंचायतन देवांची शमीपूजनाची मिरवणूक मोठ्या उत्साहाने निघते. पूर्वपरंपरेने या दिवशी सर्व पंचायतन देवतांच्या उत्सव मूर्त्या पालखीत घालून उंट, घोडे, भालदार, चोपदार अशा लवाजम्यासह सवाद्य ही मिरवणूक गणपती मंदिर ते शिलंगण चौक अशी काढली जाते. शिलंगण चौकात असणाऱ्या शमीच्या वृक्षाचे व तलवारीचे पूजन राजपुरोहित करतात. पूजनानंतर त्याच तलवारीने शमीच्या वृक्षाची एक लहानशी फांदी तोडली जाते व त्याची पत्री सर्व देवतांच्या आरत्या करून त्यांना वाहिली जाते. तेथून परत ही मिरवणूक मंदिरात येते. या मिरवणुकीच्या मार्गावर चौकाचौकत पंचायतन देवतांची पूजा करण्यासाठी व पत्री वाहण्यासाठी नागरिकांची प्रचंड गर्दी असते. त्यामुळे प्रत्येक चौकात पंचायतन देवतांची पालखी थांबवून नागरिकांना दर्शनाचा लाभ करून दिला जातो. यामध्ये नागरिकांचा प्रचंड उत्साह दिसून येतो. याचबरोबर चैत्र वद्य पौणिमिच्या आदल्या दिवशी पालखीतून सवाद्य दवणा मंदिरात आणून पौणिमिच्या दिवशी सकाळी विधीवत पूजा होऊन तो दवणा सर्व देवांना वाहिला जातो.^{१२०}

पंचायतन मंदिरातील दैनंदिन धार्मिक विधी करण्यासाठी ब्राह्मण समाजातील पुजाऱ्यांची नेमणूक केली आहे. इतर चार मंदिरांमधील पुजारी हे वंशपरंपरागत या मंदिराचे पुजारी नाहीत. परंतु श्री गणपती मंदिरात असणाऱ्या श्री. पाटणकरांची दुसरी पिढी या मंदिराचे धार्मिक कार्य अत्यंत श्रद्धेने पार पाडत आहेत.^{१२१}

विजयसिंहराजे पटवर्धन यांची स्वतःची एक खाजगी संस्था आहे. या संस्थेमार्फत विधायक अशी बरीच कार्ये मंदिर परिसरात व सांगली परिसरात राबविली आहेत.

विजयसिंहराजे प्रतिष्ठानामार्फत मंदिरात चालणारे विविध उपक्रम :

१) मोफत अन्नछत्र : विजयसिंहराजे हे श्री गणपती पंचायतन परिसरात सुधारणा राबवित असतानाच प्रारंभीपासूनच त्याच्या मनात एक ध्यास लागून राहिला होता आणि तो म्हणजे सांगली नगरीत कोणाही नागरिकास उपाशीपोटी रहावे लागू नये. निदान त्यास एका वेळेस तरी पोटभर अन्न मिळावे या उदात्त हेतूने विजयसिंहराजांनी मंदिर परिसरातच मोफत अन्नछत्र सुरु केले. या अन्नधान्यात भाजी, वरण भात व पोळ्या असे जेवण असते. या जेवणाचा दर्जा तपासूनच ते लोकांना वाढले जाते. अन्नछत्रात काम करणाऱ्या कर्मचाऱ्यांची दर महिन्याला नांमाकित डॉक्टरांकडून वैद्यकीय तपासणी केली जाते. या मोफत अन्नछत्राचा रोज शंभर लोक लाभ घेतात. तसेच काही नैसर्गिक आपत्तींच्या काळातही या अन्नछत्रामधून नागरिकांना जेवण पुरविले जाते. सन २००४-०५ ला सांगलीत आलेल्या महापुराने अनेक नागरिकांना बेघर व्हावे लागले होते. अशावेळी या नागरिकांना मोफत जेवण पुरविण्याचे अत्यंत महत्वाचे काम या अन्नछत्रामार्फत झाले होते.^{१२२}

२) अंध व अपंगासाठी विसावा केंद्र : सर्व तीर्थस्थळांमध्ये अंध व अपंगांसाठी स्वतंत्र अशी विसावा केंद्र क्वचितच पहावयास मिळत असतील. परंतु विजयसिंहराजांनी गणेश मंदिराच्या डाव्या बाजूस अंध व अपंगासाठी विसावा केंद्र व भाविकांना पिण्यासाठी थंड पाण्याची व्यवस्था केलेली आहे.

३) विकलांगासाठी स्वतंत्र प्रवेशद्वाराची सोय : अंध, अपंग व विकलांग नागरिकांना मंदिरामध्ये गर्दीच्या वेळी तसेच इतर वेळीही व्यवस्थित दर्शन घेता यावे या हेतूने विजयसिंहराजांनी स्वतंत्र प्रवेशद्वार व चाके असलेल्या खुर्चीची सोय केली आहे. याचा लाभ मंदिरात दर्शनास येणाऱ्या अनेक विकलांग स्त्री-पुरुषांना होत आहे. अशा विकलांग व्यक्तींसाठी स्वतंत्र सोय असणारे सांगलीचे गणपती मंदिर हे अनेक मंदिरांपैकी एक आहे.^{१२३}

४) सांस्कृतिक एकात्मता मंदिराची स्थापना : सर्व धर्मांच्या जातीच्या व पंथाच्या लोकांनी एकत्र येऊन आपआपसात असणारा राग, द्वेष विसरून समाजाची सर्वांगीण प्रगती घडविण्यासाठी सर्वांनी एकात्मतेचा उद्देश डोळ्यासमोर ठेवून त्या दृष्टीने प्रयत्न करावेत यासाठी वियजसिंह राजांनी सांस्कृतिक एकात्मता मंदिराची स्थापना केली.

५) सात दिवसांत उर्दू भाषा उपक्रम : सध्याच्या संगणकीय युगामध्ये जगात घडणाऱ्या इतर घडामोडींचे ज्ञान प्रत्येकाला असणे आवश्यक असते. त्यासाठी वेगवेगळ्या भाषा येणे अत्यंत महत्वाचे आहे. श्रीमंत विजयसिंहराजे यांनी स्वतः उर्दू शिकविण्याचा उपक्रम मंदिर परिसरात सुरु केला. या उपक्रमाचा लाभ सांगलीतील अनेक नागरिकांनी मोठ्या संख्येने व उस्फूर्तपणे घेतला आहे.^{१२४}

६) छत्तीस तासात जर्मन शिका उपक्रम : विविध भाषा आत्मसात करण्यासाठी विजयसिंहराजे यांनी जसा उर्दू उपक्रम राबविला तसाच छत्तीस तासात जर्मन शिका हा उपक्रमही त्यांनी मंदिर परिसरातील एकात्मता भवनमध्ये राबविला. या उपक्रमातही सांगलीतील बऱ्याच नागरिकांनी आपला सहभाग दर्शविला. त्यामध्ये जास्त करून विद्यार्थी संख्या मोठ्या प्रमाणात होती. हे दोन्ही उपक्रम विजयसिंहराजे मे महिन्याच्या सुट्टीत राबवितात. त्यामुळे विद्यार्थ्यांना या भाषेत प्राविण्य मिळविण्यासाठी सुट्टीतील कालावधी सरावासाठी उपयोगी पडतो. जर्मन भाषेचे ज्ञान लवकर होण्यासाठी त्यांनी ' ३६ तासात जर्मन शिका ' या भाषेचे पुस्तकही स्वतः लिहून त्याचे प्रकाशन सन २००४ रोजी थोर विचारवंत शिवाजीराव भोसले यांच्या हस्ते केले.

७) हेरंब मंगल कार्यालयाच्या अनाथांसाठी विशेष सवलती : विजयसिंहराजे साहेबांच्या प्रतिष्ठानामार्फत गणपती मंदिर परिसरात हेरंब समृद्धी मंगल कार्यालयची उभारणी करण्यात आलेली असून सदर मंगल कार्यालय वर्षातील पाच दिवस अनाथ लोकांच्या विवाहासाठी मोफत उपलब्ध करून दिले जाते. त्यांच्या या सोयीचा लाभ अनेक अनाथ नागरिकांनी करून घेतला आहे.^{१२५}

८) राष्ट्र गौरवगीत मंचची स्थापना : विजयसिंहराजे पटवर्धनांना मुळातच संगीताची अतिशय आवड आहे. सांगलीत जे नवोदित गायक कलाकार आहेत अशा तरुण मुलामुलींना एकत्रित करून विजयसिंहराजांनी स्वतः गीत लेखन, संगीत व शब्दरचना केलेले गीत स्वरबध्द करून राष्ट्र गौरवगीताची निर्मिती केली. या गीताच्या ध्वनिफितीचा प्रकाशन सोहळा ना. शरद पवार यांच्या हस्ते मुंबईत पार पडला. या गीताच्या ध्वनिफिती सांगलीतील निवडक शाळा व महाविद्यालयांमध्ये प्रतिष्ठानामार्फत देण्यात आल्या आहेत.

९) सौ. राजलक्ष्मी सभागृह : विजयसिंहराजे पटवर्धन यांच्या सुविध पत्नीच्या नावाने मंदिर परिसरात सुरु असलेल्या या सभागृहाचा उपयोग सांगलीतील नागरिकांना सामाजिक उपक्रम राबविण्यासाठी तसेच परगावच्या येणाऱ्या अतिथींची सर्व प्रकारची व्यवस्था होण्यासाठी सर्वसोयींनी युक्त परिपूर्ण असे हे सभागृह आहे. सांगली शहरातील विविध सामाजिक संस्थांचे उपक्रम या सभागृहात पार पडतात.^{१२६}

१०) विघ्नहर्ता वैद्यकीय सेवा केंद्र आणि आयुर्वेदाश्रम : सांगली शहरातील नामवंत डॉक्टर गरीब व गरजू रुग्णांच्या व्याधींवर व रोगांवर आठवड्यातील मंगळवार, गुरुवार व शनिवार या दिवशी एकाच ठिकाणी विनामूल्य उपचार करण्यासाठी विजयसिंहराजांनी मानवतेच्या भावनेतून श्री गणपती मंदिर परिसरात केंगणेश्वरी देवीच्या बाजूच्या परिसरात हा उपक्रम राबविला आहे. हे केंद्र सर्व सोयींनी युक्त असून त्यामध्ये हृदयरोग, मधुमेह, नेत्रचिकित्सा, दंतरोग व स्त्रियांचे अनेक विकार यावर उपचार केले जातात. या केंद्रात सांगलीतील अनेक डॉक्टर आपली विनामूल्य सेवा देतात.^{१२७}

मंदिर परिसरात राबविलेल्या या सुधारणांव्यतिरिक्त मंदिराच्या बाहेरील परिसर व सांगली परिसरातही विजयसिंह प्रतिष्ठानमार्फत विविध उपक्रम हे समाजाच्या हिताच्या दृष्टीने व गरीब, गरजू व्यक्तींना उपयोगी पडतील असेच राबविले आहेत.

१) कुंभारांचे मंदिरामागील जागेत पुनर्वसन : सन २००२ सालापर्यंत श्री गणपती मंदिराच्या बाहेरील प्रांगणात कुंभार लोकांची विक्रीस बसण्याची जागा होती. संक्रांतीच्या

व उन्हाळ्याच्या वेळेस वाहनांची रहदारी व नागरिकांच्या गर्दीमुळे या ठिकाणी मोठी कोंडी निर्माण होत असे. त्यामुळे विजयसिंह राजांनी श्री गणपती मंदिरामागील स्वतःची जागा या लोकांना उपलब्ध करून दिली व त्यांचे योग्य जागी पुनर्वसन घडवून आणून नामशेष होणारा हा उद्योग पुन्हा नव्या जोमाने उभा करण्यास मदत केली. त्यामुळे कुंभारकाम करणाऱ्या या लोकांना एक प्रकारचा दिलासा निर्माण झाला.

२) लायन्स हॉस्पिटल : सांगली जिल्ह्यामध्ये गरजू व गरीब लोकांना अत्यल्प किंमतीमध्ये तज्ज्ञ व निष्णात डॉक्टरांमार्फत नेत्रउपचार उपलब्ध व्हावेत या दृष्टीने विजयसिंहराजे यांनी आपली जमीन लायन्स सेवाभावी संस्थेस मोफत देऊन पश्चिम महाराष्ट्रातील सर्वात मोठा प्रकल्प उभारण्याच्या योजनेचा उपक्रम हाती घेतला आहे. हा उपक्रम म्हणजे त्यांच्या उदार दूरदृष्टीचा एक संकल्प आहे.^{१२८}

३) व्यापारी संकुल उभारण्यासाठी रेल्वे स्टेशनची जागा उपलब्ध करून दिली : सांगलीचे अधिपती कै. पहिले चिंतामणराव यांच्या स्मरणार्थ सांगलीमधील व्यापारी लोकांना एकत्रितपणे एकाच ठिकाणी विविध उद्योग व्यवस्थित करता येवेत यासाठी विजयसिंहराजे साहेबांनी प्रतिष्ठानामार्फत महापालिकेस व्यापारी संकुल उभारण्यासाठी मोफत दिली आहे.

४) खोकेवाल्यांचे रेल्वे स्टेशन परिसरात पुनर्वसन केले : सांगली शहरामध्ये लोकसंख्या वाढीमुळे बेकारीचे प्रमाण वाढलेले दिसते. वाढत्या बेकारीचे प्रमाण कमी करण्यासाठी तरुणांनी लहान लहान खोक्यांमध्ये निरनिराळे व्यवसाय सुरु केले. हा खोक्यांचा व्यवसाय पादचारी मार्गावर व रस्त्याच्या कडेला सुरु असल्यामुळे रहदारीवर तर त्याचा अनिष्ट परिणाम होत असे. परंतु अशा खोक्यांमुळे शहराला बकाल व अव्यवस्थितपणाचे स्वरूप प्राप्त झाले होते. या सर्व समस्या दूर करण्यासाठी विजयसिंहराजे यांनी त्यांच्या मालकीची तीन कोटी रुपयांची जागा रेल्वे स्टेशन परिसरात उपलब्ध करून दिली.^{१२९}

निष्कर्ष : सांगलीमध्ये श्री गणपती पंचायतन मंदिर स्थापन करण्यापाठीमागे श्रीमंत चिंतामणराव आप्पासाहेब पटवर्धन (पहिले) यांची श्री गणेश देवतेप्रती असणाऱ्या धार्मिक श्रद्धेचे दर्शन होते. हीच परंपरा जपण्याचे कार्य त्यांच्या पश्चात श्रीमंत धुडिराव तात्यासाहेब पटवर्धन व श्रीमंत चिंतामणराव आप्पासाहेब पटवर्धन (दुसरे) यांनी त्यांच्या काळात केलेच, त्यांचे वंशज श्रीमंत विजयसिंहराजे पटवर्धन यांनी दोनशे वर्षांच्या परंपरेचे पालन अगदी काळजीपूर्वक केलेले दिसते. मंदिर परिसराच्या सुधारणेसाठी त्यांनी केलेले प्रत्यक्ष प्रयत्न हेच त्यांच्या नव्या नव्या कल्पनांना जन्म देत गेले व प्रारंभी लहानशा झऱ्याएवढी भासणारी कल्पना त्यांच्या प्रयत्नांतून दृढ होत होत कार्यरूपाने गंगेच्या प्रवाहासारखी शतमुखी व विशाल बनून येणाऱ्या भाविकांना समाधानाची अनुभूती तर देतेच परंतु परिसरात पावित्र्य, मांगल्य व भक्ती यांचा त्रिवेणी संगम साधण्याचा फार मोठा प्रयत्न त्यांनी केलेला दिसून येतो.

संदर्भ सूची व तळटीपा

- १) तात्यासाहेब पटवर्धन (१८१५-३३) मिरज जहागिरीचे अधिपती होते. सन १८२१ साली इंग्रज सरकारने मिरज संस्थानाच्या चार वाटण्या केल्या. त्यातील मिरजेची दौलत तात्यासाहेब मिरजकरांना देण्यात आली होती. त्याबरोबर १,८५,९३६ रुपये उत्पन्नाचा संरजामही त्यांना मिळाला होता. प्रजेच्या हिताच्या दृष्टीने सदैव प्रयत्नशील राहिलेले ते कर्तव्यदक्ष राजे होते. (अग्रवाल गु. रा., मिरज संस्थानाचा परिचय, मिरज, १९४२, पृ.५)
- २) कुंठे गो. ज., सांगली संस्थानाचे संस्थापक पहिले चिंतामणराव आप्पासाहेब पटवर्धन यांचे चरित्र, सांगली, १९७१, पृ. ४२.
- ३) गणपती पंचायतन संस्थान कार्यालयातील सन१८१४ ची अप्रकाशित कागदपत्रे, पृ.७.
- ४) कुंठे गो.ज., उपरोक्त, पृ. ४४.
- ५) स्वानंद भवन हे चिंतामणराव आप्पासाहेब पटवर्धन (पहिले) यांच्या राहण्याच्या वास्तूचे नाव होते. ही वास्तू श्री गणपती पंचायतन संस्थान पासून दोन किलोमीटर अंतरावर असून माधवनगरकडे जाणाऱ्या रस्त्यावर आहे. या वास्तूचे बांधकाम सांगलीपासून थोड्या अंतरावर व ओसाड रानामध्ये केल्याने त्या भागाला ' स्वानंद भवनचा माळ ' असे नामाभिमान प्राप्त झाले आहे. (श्री गणपतीचे पुजारी पाटणकर, रमेश यांच्या मुलाखतीतून प्राप्त.)
- ६) टिळक अविनाश, सांगली आणि सांगलीकर, आवृत्ती १ ली, सांगली, २००१, पृ. २५८.
- ७) कित्ता, पृ. २५९.
- ८) कित्ता, पृ. २५८.
- ९) जाधव प्रतापसिंह, (संपा.) पुढारी, १४ ऑक्टो. २००५, पृ.३.

- १०) गणपती पंचायतन संस्थान, सन १८१४, उपरोक्त, पृ. १७.
- ११) कित्ता, पृ. १९.
- १२) जोतिबाचा डोंगर किंवा वाडी रत्नागिरी या नावाने प्रसिध्द असलेले हे धार्मिक ठिकाण पन्हाळा तालुक्यात कोल्हापूरच्या वायव्येस १४.४८ किमी व सांगलीपासून ६४ किमी अंतरावर असून या डोंगराची उंची ३०४.८० मीटर पेक्षा अधिक आहे. प्राचीन काळापासून जोतिबाचा डोंगर एक अतिशय पवित्र स्थान म्हणून गणला जातो. या डोंगरावर अनेक देवालये असून त्यापैकी केदारलिंग, केदारेश्वर आणि रामलिंग ही महत्वाची आहेत. जोतिबाच्या डोंगरावरील दैवतामध्ये जोतिबा हे मुख्य आराध्य दैवत आहे. जोतिबाने रत्नासूर नावाच्या एका दानवास ठार मारल्याने या डोंगराला रत्नागिरी असे नामाभिधान प्राप्त झाले आहे. जोतिबाच्या या कृत्याच्या स्मरणार्थ चैत्री पौर्णिमेला डोंगरावर मोठी जत्रा भरते. (चौधरी कि. का, (संपा.) महाराष्ट्र राज्य गॅझेटिअर, कोल्हापूर जिल्हा, मुंबई, १९८९, पृ. ६७८)
- १३) टिळक अविनाश; उपरोक्त, पृ. २५८
- १४) गणपती पंचायतन संस्थान, सन १८१४, उपरोक्त पृ. ४.
- १५) कित्ता, पृ. ६.
- १६) पाषाणास योग्य तो आकार देण्याच्या क्रियेला घडाई म्हणतात. घडाईसाठी छिन्न्या, लोखंडी, हातोडा व गुण्या वापरतात. छिन्न्या सुमारे १५ ते २० सेमी लांबीच्या २.५ ते ३ सेमी जाडीच्या गोल किंवा अष्टकोनी आकाराच्या पोलादापासून तयार केलेल्या असतात. लोखंडी हातोडे २ कि.ग्रॅ. पासून १० कि.ग्रॅ. वजनाचे असतात. गुण्याचा आकार इंग्रजीतील एल अक्षरासारख्या असून तो एक फूट लांबीचा असतो. गुण्याचा उपयोग पाषाणाच्या बाजू काटकोनात आणण्यासाठी करतात. पाषाणाच्या घडाईचे बुची, सडकीव, दात्री, माठीव किंवा बारीक टिचीव हे प्रकार असतात. माठीव घडाईत पाषाणाची बाजू गुळगुळीत बनविली जाते. पंचायतन मंदिराच्या बांधकामात माठीव घडाईचा पाषाण वापरलेला पहावयास मिळतो. (जोशी लक्ष्मणशास्त्री; (संपा.) मराठी विश्वकोश, खंड - ४ था, मुंबई, १९७६, पृ. ८८०)

- १७) कुंठे गो. ज., उपरोक्त, पृ. २०४.
- १८) शिंदे मानसिंग; (संपा.) श्री गणपती पंचायतन संस्थान सांगली, श्री गणेश दर्शन विशेषांक, सांगली, २००४, पृ. १६.
- १९) बांधकामातील पाषाण व्यवस्थित जुळविण्याच्या क्रियेला जुडाई म्हणतात. जुडाईचे सामान्यतः पाच प्रकार आढळतात. यामध्ये चिरेबंदी किंवा संगीन जुडाई, खांडकी, डबरी कळीची, डबरी भराची व डबरी बिन थराची जुडाई हे प्रकार आहेत. तर जुडाईसाठी थापी, करणी, नहला, ओळंबा, पानसळ, लाइनदोरी, गुण्या, बसुला व तराफा या हत्यारांचा वापर केला जातो. चिरेबंदी प्रकाराच्या बांधकामात प्रत्येक पाषाण ठोकळेवजा चौकोनी आकाराचा असतो त्यास चिरा म्हणतात. चिऱ्याची उंची ३० सेमी. पर्यंत असते. बांधकामाचा थर चिऱ्याच्या उंचीचा असतो तर चिऱ्याची लांबी उंचीच्या दुपटीपेक्षा जास्त असते. रुंदी मात्र उंचीपेक्षा कमी नसते. (जोशी लक्ष्मणशास्त्री; (संपा.) उपरोक्त, खंड - ४ था, पृ. ८८३, ८८४.)
- २०) गणपती पंचायतन संस्थान, सन १८१४, अप्रकाशित कागदपत्रे, पृ. ८.
- २१) कित्ता, पृ. १०.
- २२) कित्ता, पृ. १३.
- २३) शिंदे मानसिंग; (संपा.) उपरोक्त, पृ. १८.
- २४) गणपती पंचायतन संस्थान, सन १८१४, उपरोक्त, पृ. २१.
- २५) कुंठे गो. ज., उपरोक्त, पृ. ७९.
- २६) गणपती पंचायतन संस्थान, सन १८१६, उपरोक्त, पृ. २३.
- २७) कित्ता, पृ. २८.
- २८) जमिनीपासून सुमारे १.२५ मी. उंचीपर्यंतच्या कामाची जुडाई जमिनीवर उभे राहून करता येते. त्यापेक्षा जास्त उंचीवरच्या जुडाईकरीता जुडाईदारास उभे राहून सुरक्षितपणे हालचाल करता येईल असे आधार उभे करावे लागतात त्यास पहाड म्हणतात. (जोशी लक्ष्मणशास्त्री; (संपा.) उपरोक्त, खंड - ४ था, पृ. ८८०.)

- २९) गणपती पंचायतन संस्थान, सन १९१६, उपरोक्त, पृ. ३६.
- ३०) कवलापूर हे गाव सांगलीच्या उत्तरेस सात किमी अंतरावर आहे. कवलापूर गावापासून सुमारे चार किमी अंतरावर असणाऱ्या काकडवाडीहून संस्थानकाळात सांगलीला पाणीपुरवठा केला जात होता. सध्या कवलापूर हे काळू-बाळू या प्रसिध्द तमासगीर कलावंतांचे गाव म्हणून ओळखले जाते. (महाराष्ट्र राज्य गॅझेटिअर, सांगली जिल्हा, उपरोक्त, पृ. ६९४)
- ३१) मिरज शहर हे सांगली शहराच्या पूर्वेस १० किमी अंतरावर असून मिरजेचे उत्तर अक्षांश १६°४५' व पूर्व रेखांश ७४°३५' आहे. १० व्या शतकापासूनचा मिरजेचा इतिहास ज्ञात असून शिलाहार राजा गोक याच्या ताब्यात मिरिंच (मिरज) प्रांत असल्याचे संदर्भ मिळतात. शिलाहारानंतर या भागावर देवगिरीचे यादव, दिल्लीचे खिलजी व तुघलक, बहामनी सुलतान व विजापूरच्या आदिलशहाने आपले वर्चस्व प्रस्थापित केले होते. पुढील काळात मराठ्यांनी हा प्रदेश जिंकून घेतला. पटवर्धन घराण्यातील गोविंद हरी पटवर्धन सांगली-मिरज शाखेचे मूळ पुरुष होते. सध्या मिरज हे लोहमार्गाचे जंक्शन असलेले व सर्व वैद्यकीय चिकित्सा, सल्ला व उपचाराचे केंद्र असून तालुक्याचे ठिकाण आहे. या शहरात श्री माधवजींचे मंदिर, जामा मस्जिद, अब्दुल करीम खान दर्गा, ख्वाजा शमशुद्दिन दर्गा, गणपती मंदिर, विठ्ठल-रुक्मिणी मंदिर ही देवस्थाने प्रसिध्द असून या शहरात मुस्लिम समाज मोठ्या प्रमाणात वास्तव्यास आहे. (किता, पृ.७०७-७०८)
- ३२) श्री गणपती पंचायतन संस्थान, सन १८२१ ची रोजकिर्द पृ. ४५.
- ३३) महाबळेश्वर हे प्रसिध्द गिरीस्थान असून साताऱ्याच्या वायव्येस ५३ किमी व पुण्याच्या नैऋत्येस १२१ किमी अंतरावर आहे. पश्चिम घाटाच्या सह्याद्री पर्वत रागांमधील एका विस्तृत सपाट पृष्ठभागावर १,३७२ मी. उंचीवर हे ठिकाण वसले आहे. महाबळेश्वराचे वार्षिक सरासरी पर्जन्यमान सुमारे ६२३ सेमी असून जुलै महिन्यात येथे सर्वाधिक पाऊस पडतो. या ठिकाणी पर्यटकांची आवडती अनेक सौंदर्यस्थळे आहेत. यामध्ये प्रतापसिंह उद्यान, वेण्णा व लिंगमळा धबधबा, प्रतापगड, मकरंदगड,

कमळगड व पाचगणी अशी सौंदर्यस्थळे असून या ठिकाणी असणाऱ्या बॉम्बे पॉईंटवरून सूर्यास्ताचे दृश्य पाहण्यास पर्यटक विशेष उत्सुक असतात. तसेच या ठिकाणचा सर्व परिसर हिरव्यागार दाट वनांनी वेढला असल्यामुळे या ठिकाणास अप्रतिम असे सौंदर्य प्राप्त झाले आहे. सन १८६७ मध्ये येथे स्थापन झालेल्या नगरपालिकेला पर्यटकांपासून दरवर्षी मोठ्या प्रमाणात उत्पन्न मिळते. (जोशी लक्ष्मणशास्त्री, (संपा.) उपरोक्त खंड-१२ वा, पृ. १४०४, १४०५)

- ३४) श्री गणपती पंचायतन संस्थान, सन १८१७, उपरोक्त, पृ. ४.
- ३५) कुंठे गो.ज., उपरोक्त, पृ. ५१.
- ३६) श्री गणपती पंचायतन संस्थान, सन १८१७, उपरोक्त, पृ. ६.
- ३७) टिळक अविनाश, उपरोक्त, पृ. २५९.
- ३८) श्री गणपती पंचायतन संस्थान, सन १८१७, उपरोक्त, पृ. १३.
- ३९) प्रसन्न चेहऱ्याची व कोणतेही भय नसलेल्या मुद्रेस अभयमुद्रा म्हणतात. अशा स्वरूपाच्या मुद्रेत आशिर्वादासाठी उचललेल्या भुजेस अभय मुद्रेतील भुजा म्हणतात. (जोशी प्र. न; आदर्श मराठी शब्दकोश, आवृत्ती १ ली, पुणे, १९७०, पृ. ९७२.)
- ४०) वनगाईच्या केसांच्या झुबक्यासारखे वारा घालण्यासाठी तयार केलेले साधन म्हणजे चवरी होय. (जोशी प्र. न., उपरोक्त, पृ. २९९)
- ४१) प्रत्यक्ष मंदिर भेटीतून माहिती घेतली.
- ४२) कित्ता
- ४३) मूर्तीच्या पाठीमागे सोने, चांदी किंवा पितळ इत्यादी धातूंपासून तयार केलेल्या महिरपीस प्रभावळ म्हणतात. (कुलकर्णी कृ. पा. उपरोक्त, पृ. ५३२)
- ४४) मंदिराच्या छताच्या भागाला तक्तपोशी म्हंटले जाते. तक्तपोशीवर पानाफुलांची नदी कोरलेली असते. (जोशी प्र.न., उपरोक्त, पृ. ४३८)
- ४५) छतावरील मंडपावरील उंच घुमट किंवा देवतेच्या मस्तकावरील छत्री म्हणजे मेघडंबरी होय. (दाते य. रा., (संपा.) महाराष्ट्र शब्दकोश, विभाग-५ वा, पुणे १९३८, पृ. २५२४)

- ४६) गणेशपट्टी म्हणजे गणपतीची मुर्ती कोरलेली पट्टी. ही पट्टी घराच्या किंवा मंदिराच्या प्रवेशद्वाराच्या मधोमध लावली जाते. श्री गणपतीला प्रत्येक कार्यात आद्यपूजेचा मान असल्यानेच या प्रकारची पट्टी प्रवेशद्वारांवर लावली जाते. (उपरोक्त, विभाग- ३ रा, पृ. ९३८)
- ४७) मंदिरात गाभाऱ्याच्या प्रवेशद्वारावर देवाच्या प्रभावळीत, उंबऱ्यावर अथवा शिखरापाशी एक आक्राळ-विक्राळ सिंहमुद्रा कोरलेले असते. त्यास किर्तीमुख म्हणतात. प्राचीन संस्कृतीत सिंह हे सामर्थ्याचे प्रतिक मानले आहे. त्यामुळे सिंहाची आकृती असलेले कोणतेही भुवन सुरक्षित राहते. अशा भावनेने या प्रतिकांचा वापर होत असे. गुप्तकालीन शिल्पामध्ये सरास सिंहमुद्रा कोरलेले दिसून येतात. (जोशी महादेवशास्त्री; (संपा.) भारतीय संस्कृतिकोश, खंड-२ रा, पुणे, १९६४, पृ.३५३)
- ४८) प्रत्यक्ष मंदिर भेटीतून माहिती घेतली.
- ४९) देवळास लागून असणाऱ्या पडवीसारख्या जागेस ओवरी म्हणतात. (ठकार वि.शं., पर्याय शब्दकोष, आवृत्ती २ री, पुणे, २००१, पृ. २३)
- ५०) प्रत्यक्ष मंदिर भेटीतून माहिती घेतली.
- ५१) कित्ता
- ५२) पाटणकर रमेश यांच्या मुलाखतीतून.
- ५३) प्रत्यक्ष मंदिर भेटीतून माहिती घेतली.
- ५४) गणपती पंचायतनची अप्रकाशित कागदपत्रे.
- ५५) पाटणकर रमेश यांच्या मुलाखतीतून.
- ५६) गणपती पंचायतनची १८०९ ते १८१८ च्या दरम्यानची अप्रकाशित कागदपत्रे पृ. १.
- ५७) सन १८१४ गणपती पंचायतन उपरोक्त पृ. ६.
- ५८) तोळा, माप व गुंज हे सोने मोजण्याचे परिमाण आहेत. दहा ग्रॅमचा एक तोळा, पाच कृष्णल वजनाचा एक माप व एक गुंजाचे सरासरी वजन ११३-४ मिग्रॅ. भरते. (जोशी लक्ष्मणशास्त्री (संपा.))

- ५९) गणपती पंचायतन, सन १८१४, उपरोक्त, पृ. ७.
- ६०) सन १८१५, उपरोक्त, पृ. ९.
- ६१) सन १८१६, उपरोक्त, पृ. ८.
- ६२) सन १८१९, उपरोक्त, पृ. ९, १०, ११.
- ६३) सन १८२१, उपरोक्त, पृ. १४.
- ६४) सन १८२२, उपरोक्त, पृ. १७.
- ६५) सन १८२३, उपरोक्त, पृ. ६.
- ६६) सन १८३१, उपरोक्त, पृ. ८.
- ६७) गणपती पंचायतन सन १८४२, उपरोक्त, पृ. १८९.
- ६८) प्रत्यक्ष मंदिर भेटीतून माहिती घेतली.
- ६९) गणपती पंचायतन, सन १८४२, उपरोक्त, पृ. ९९.
- ७०) प्रत्यक्ष मंदिर भेटीतून माहिती घेतली.
- ७१) गणपती पंचायतन, सन १८४२, उपरोक्त, पृ. ८५.
- ७२) कित्ता, पृ. ८७.
- ७३) शिंदे मानसिंग; (संपा.) उपरोक्त, पृ. २१.
- ७४) गणपती पंचायतन, सन १८२३, उपरोक्त, पृ. ४५.
- ७५) कुंठे गो. ज., उपरोक्त, पृ. २०४.
- ७६) कित्ता, पृ. २०७.
- ७७) गणपती पंचायतन सन १८४०, उपरोक्त, पृ. ५६.
- ७८) कुंठे गो. ज., उपरोक्त, पृ. २०३.
- ७९) कित्ता, पृ. २०४.
- ८०) पारसनीस डी. बी. दि सांगली स्टेट, सातारां, १९१७ पृ. ६५.
- ८१) घराच्या किंवा देवालयाच्या सर्वात वरच्या मजल्यावर केलेल्या हवेशीर खोलीला सज्जा म्हणतात. (जोशी प्र. न. उपरोक्त, पृ. १२४०)

- ८२) सन १८६० ची रोजकिर्द, उपरोक्त, पृ. २३.
- ८३) नगरा हे एक मोठे चर्मवाद्य असून ते एका लोखंडी पसरट तोंडाच्या व निमुळत्या बुडाच्या भांड्याचे तोंड चामड्याने मढवून तयार करतात. ज्या ठिकाणी ही वाद्ये ठेवली जातात. त्यास नगरखाना असे म्हणतात. (दाते य. रा., (संपा.) उपरोक्त, विभाग- ४ था पृ. १७७९)
- ८४) सन १८६० ची रोजकिर्द, उपरोक्त, पृ. २६
- ८५) शिंदे मानसिंग; (संपा.) उपरोक्त, पृ. ३.
- ८६) सन १९४४ ची श्री गणपती पंचायतन संस्थानची कागदपत्रे.
- ८७) प्रत्यक्ष मंदिर भेटीतून माहिती घेतली.
- ८८) डॉ. सर्वपल्ली राधाकृष्णन (१८८८-१९७५) हे भारताचे दुसरे राष्ट्रपती (१९६२-६७) होते. पाश्चात्य जगाला भारतीय तत्वज्ञानाची ओळख करून देणारे थोर तत्वचिंतक तसेच १९५४ मध्ये ' भारतरत्न ' या सर्वोच्च किताबाचे मानकरी म्हणून त्यांना गौरविले होते. सन १९५२ ते ६७ या कालावधीत भारताचे उपराष्ट्रपती पद त्यांनी भूषविले होते. त्याचा कल सगुणोपासनेकडे होता. त्यामुळे त्यांच्या मते सर्व धर्मातील मुलभूत सत्य एकच ही वृत्ती हिंदू धर्मात जोपासली आहे. त्यामुळे संप्रदाय अनेक असले तरी त्यांच्या विशिष्ट परंपरा नाहीशा करून आपली आग्रही भूमिका सोडली पाहिजे. कारण धर्म ही माणसा-माणासांना जोडणारी शक्ती आहे. त्यांच्यात फूट पाडणारी नाही असे त्यांचे ठाम मत होते. (जोशी लक्ष्मणशास्त्री, (संपा.) उपरोक्त, खंड - १४ वा, पृ. ७६८)
- ८९) शिंदे मानसिंग (संपा.) उपरोक्त, पृ. १५.
- ९०) गोकक हे कर्नाटक राज्याच्या बेळगाव जिल्ह्यातील तालुक्याचे मुख्य ठिकाण असून बेळगावच्या आग्नेयेस सुमारे ४८ किमी वर आहे. मिरज-बेळगाव लोहमार्गावरील घटप्रभा स्थानकापासून सुमारे १४ किमी अंतरावर हे ठिकाण आहे. येथे आदिलाहीतील इतिहास प्रसिध्द किल्ला, जुनी देवळे, सावनूरच्या नबाबाने बांधलेली मशिद व गंजीखाना इत्यादी प्रेक्षणीय स्थळे असून गोककच्या वायव्येस सुमारे ५ किमी अंतरावर घटप्रभा

नदीचा सुमारे ५२ किमी उंचीचा सुप्रसिध्द धबधबा आहे. याची शोभा ऑक्टोंबर ते डिसेंबर या दरम्यान पाहण्यासारखी असते. घटप्रभेच्या उजव्या तीरावर धबधब्याजवळ एक कापड गिरणी असून येथील पाण्याच्या साठ्याचा उपयोग विद्युतनिर्मिती व शेतीकरीता होतो. (जोशी लक्ष्मणशास्त्री, (संपा.) उपरोक्त, खंड - ५ वा, पृ. २२४-२२५)

- ९१) प्रत्यक्ष मंदिर भेटीतून माहिती घेतली.
- ९२) कित्ता.
- ९३) पारेकर दशरथ (संपा.) सकाळ वर्तमानपत्र, यांच्या मुलाखतीतून.
- ९४) पाटणकर रमेश यांच्या मुलाखतीतून.
- ९५) जीर्णोद्धार म्हणजे जुन्या झालेल्या मंदिराची डागडूजी करणे. यामध्ये रंगकाम, शिखराचे काम, मंदिर परिसराचा विकास तसेच मुख्य म्हणजे मंदिराचा कमकुवत झालेल्या भागाचे बांधकाम करून तो मजबुत करणे. (कुलकर्णी कृ. पां., उपरोक्त, पृ. ३८८)
- ९६) पाटणकर रमेश यांच्या मुलाखतीतून.
- ९७) पंचायतन मंदिराच्या बागेचे वरिष्ठ पर्यवेक्षक पाटील अनिल यांच्या मुलाखतीतून.
- ९८) भाविकांच्या मुलाखतीतून.
- ९९) कित्ता.
- १००) श्री केंगणेश्वरी ही देवी पटवर्धनांची कुलदैवत आहे. कृष्णा नदीच्या काठावर श्री गणपती पंचायतन मंदिराची स्थापना होण्यापूर्वी पासूनच या देवीचे मंदिर त्या ठिकाणीच आहे. पूर्वी ही देवी ' कुरणेश्वरी ' या नावाने परिचित असून चिंतामणराव आप्पासाहेब पटवर्धन (पहिले) यांनी केंगणेश्वरी देवीच्या डाव्या बाजूस पंधरा फूटाच्या अंतरावर श्री पंचायतन देवतांची मंदिरे स्थापन केली. तसेच या देवीच्या मंदिराचेही छोटेसे बांधकाम केले. पंचायतन देवतांची जी नित्य धार्मिक कृत्ये होतात. त्याप्रमाणेच या देवीची सर्व धार्मिक कृत्ये पार पाडली जातात. या देवीच्या नित्य पूजेसाठी गुरव हे

पुजारी असतात. आठवड्यातील प्रत्येक मंगळवारी व शुक्रवारी या देवीच्या दर्शनास स्त्रियांची प्रचंड गर्दी असते. नवरात्र उत्सवाच्या वेळेस या देवीपुढे मोठ्यांची प्रमाणात धार्मिक कार्यक्रम ठेवले जातात. विजयसिंहराजे पटवर्धनांनी या परिसराचे सुशोभिकरण करून येथील शोभा वाढविली आहे. (श्री गणपतीचे पुजारी रमेश पाटणकर यांच्या मुलाखतीतून)

१०१) सांगलीचे पटवर्धन घराणे गजाननाचे उपासक असल्यामुळे गजवदनाचे प्रतिक म्हणून आराध्य दैवत गणपती पंचायतन मंदिराच्या भव्य प्रांगणात हत्ती पाळण्याची परंपरा श्रीमंत चिंतामणराव आप्पासाहेब पटवर्धन (पहिले) यांनी सुरु केली होती. त्यांच्या काळात शुभलक्षणी हत्तीची संख्या वीसच्या दरम्यान होती. त्यांच्या वंशजानीही हत्ती पाळण्याची परंपरा जतन केली होती. या हत्तींसाठी खास हत्तीठाणाची सोय पंचायतन मंदिराच्या परिसरात केली होती. सध्याचा पंचायतनचा बबलू हत्ती जानेवारी २००८ रोजी मृत्युमुखी पडला असल्यामुळे त्या ठिकाणी दुसरा शुभलक्षणी हत्ती आणण्यासाठी पंचायतनचे संस्थापक व व्यवस्थापक प्रयत्नशील आहेत. (ठाकूर किरण; (संपा.) तरुण भारत, गुरु. ३ जानेवारी, २००८, पृ.५.)

१०२) जाधव प्रतापसिंह (संपा.) दैनिक पुढारी, सांगली १५ सप्टेंबर २००७, पृ. १.

१०३) गणपती पंचायतन मंदिराचे व्यवस्थापक जाजू बी. के. यांच्या मुलाखतीतून.

१०४) पालकर ना. ह., मंदिराची कथा आणि व्यथा, आवृत्ती-१ ली, पुणे, १९६३, पृ. ८५.

१०५) जाजू बी. के. यांच्या मुलाखतीतून.

१०६) कित्ता.

१०७) शिंदे मानसिंग (संपा.) उपरोक्त, पृ. ९

१०८) पहाटे काकडा (मशाल) लावून केलेली देवाची आरती म्हणजे काकडआरती होय.

(जोशी प्र. न. उपरोक्त, पृ. १४७)

१०९) मोराच्या पिसापासून तयार केल्या जाणाऱ्या साधनास मोर्चल म्हणतात. (दाते य.

रा. उपरोक्त, पृ. २५४४)

- ११०) पुजाऱ्याच्या हाताखाली काम करणाऱ्यास देवळे म्हणतात. गाभाऱ्याची स्वच्छता करणे, देवाची वस्त्रे धुणे व तेलबत्ती करण्याचे काम हे लोक करतात. (पाटणकर रमेश यांच्या मुलाखतीतून)
- १११) पूजेनंतर ओंजळीत फुले घेऊन समंत्रक देवास वाहण्याच्या क्रियेला मंत्रपुष्प म्हणतात. (वर्णेकर श्री. भा., भारतीय धर्म व तत्वज्ञान, आवृत्ती - १ ली, पुणे, १९७५, पृ. ९१६)
- ११२) शिंदे मानसिंग, उपरोक्त, पृ. ११,
- ११३) कित्ता, पृ. १२.
- ११४) कित्ता, पृ. २.
- ११५) कित्ता, पृ. ३.
- ११६) कोणत्याही देवतेच्या उत्सवाच्या शेवटच्या रात्री ती उत्सवदेवता सिंहासनारुढ झाली आहे असे समजून वासुदेवासारख्या ईश्वरभक्तांची सोंगे आणून त्या सोंगामध्ये स्वसंप्रदायानुरूप देवतेस प्रसाद मागून तो भाविकांमध्ये वाटण्याच्या विशिष्ट कार्यक्रमास लळीत म्हणतात. (जोशी प्र. न., उपरोक्त, पृ. १०७०)
- ११७) कित्ता, पृ. १४.
- ११८) पाटणकर रमेश यांच्या मुलाखतीतून.
- ११९) दसरा हा सण फार प्राचीन काळापासूनचा भारतातील एक सार्वत्रिक सण आहे. प्रारंभी हा सण कृषिविषयक लोकोत्सव म्हणून साजरा केला जात असे. अर्जुनाने अज्ञातवासात शमीच्या डोलीत ठेवलेली शस्त्रे काढून विराटाच्या गाई पळविणाऱ्या कौरव सेनेवर स्वारी करून विजय मिळविल्याने हा सण विजयाचा व पराक्रमाचा मानला जातो. मराठेशाहीत व पेशवेकाळात दसऱ्याच्या सीमोल्लंघनाला नोठे लष्करी महत्व प्राप्त झाले होते. दसऱ्याच्या दिवशी आपट्याची पाने सोने म्हणून वाटण्याची प्रथा प्रचलित आहे. (जोशी महादेवशास्त्री (संपा.) उपरोक्त, खंड-७ वा, पृ. ३२०, ३२१)
- १२०) पाटणकर रमेश यांच्या मुलाखतीतून.

१२१) कित्ता.

१२२) बी. के. जाजू, उपरोक्त.

१२३) कित्ता.

१२४) कित्ता.

१२५) कित्ता.

१२६) जाधव प्रतापसिंह., (संपा.) उपरोक्त, पृ. ३.

१२७) कित्ता, पृ. ४.

१२८) कित्ता, पृ. ५.

१२९) कित्ता, पृ. ३.